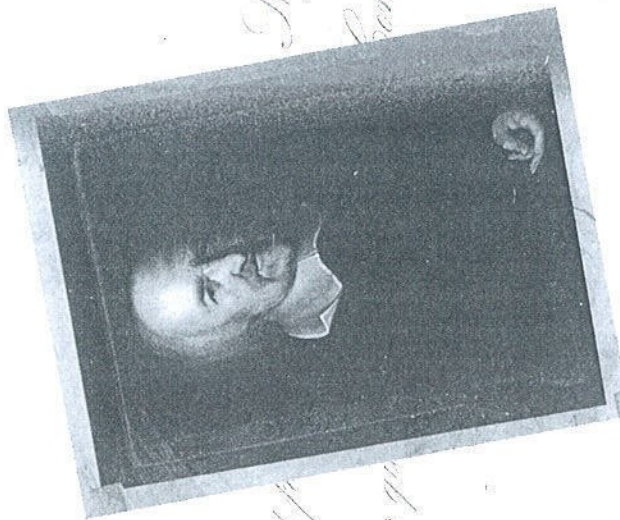

PRINTA / ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Thomas
HOBBEES
ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ

Super
comparatur ei
Non est p
Terram q

η οποία μας καθιστά ικανούς να κατακτήσουμε αυτή τη γνώση είναι εκείνο που στην παρούσα εργασία αποκαλώ γνωστική ή αντιληπτική δύναμη, ή δύναμη της πρόσληψης ή κατάκτησης της γνώσης.

Κεφάλαιο II

Το αίτιο των αισθήσεων

1. Αφού προσδιόρισα το νόημα που αποδίδω στον όρο «νοητική εικόνα» και σε άλλους ισοδύναμους όρους, θα ασχοληθώ τώρα με τις ίδιες τις νοητικές εικόνες για να καταδείξω τις διαφορές τους, τα αίτια τους και τον τρόπο με τον οποίο παράγονται, στο βαθμό που τούτο είναι απαραίτητο για την παρούσα εργασία.
2. Αρχικά, όλες οι νοητικές εικόνες απορρέουν υπό την επίδραση του ίδιου του αντικειμένου το οποίο δημιουργεί μια νοητική εικόνα. Όταν η επίδραση είναι παρούσα, η νοητική εικόνα που παράγει ονομάζεται ΑΙΣΘΗΣΗ (*sense*), και το πράγμα υπό την επίδραση του οποίου παράγεται η αίσθηση ονομάζεται ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ (*object*).
3. Μέσω των διαφόρων σωματικών μας οργάνων λαμβάνουμε αρκετές νοητικές εικόνες για αρκετές ιδιότητες των αντικειμένων. Μέσω της όρασης λαμβάνουμε μια ιδέα ή νοητική εικόνα που αποτελείται από χρώμα και σχήμα, και η οποία αποτελεί τη μοναδική γνώση που μας μεταδίδει το αντικείμενο για τη φύση του μέσω του ματιού. Μέσω της ακοής λαμβάνουμε μια νοητική εικόνα που ονομάζεται ήχος, και αυτός αποτελεί τη μονα-

δική γνώση που έχουμε για τις ιδιότητες του αντικειμένου μέσω του αυτιού. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι υπόλοιπες αισθήσεις μας λαμβάνουν νοητικές εικόνες διαφόρων ιδιοτήτων των αντικειμένων.

4. Εξαιτίας του γεγονότος ότι η εικόνα αποτελείται από χρώμα και σχήμα, και άρα αυτή είναι η γνώση που έχουμε για τις ιδιότητες του αντικειμένου μέσω της όρασης, δεν είναι δύσκολο να σχηματίσει ο άνθρωπος την αντίληψη ότι το χρώμα και το σχήμα είναι αυτές καθαυτές ιδιότητες, και κατά συνέπεια να πιστέψει ότι ο ήχος και ο θόρυβος είναι ιδιότητες της καμπάνας ή του αέρα. Αυτή η άποψη έχει επικρατήσει για τόσο καιρό που το αντίθετο πρέπει να φαντάζει ως απολύτως παράδοξο. Εντούτοις, η υπόθεση περί της ύπαρξης ορατών και καταληπτών ειδών² που πηγαινοέρχονται από και προς το αντικείμενο (κάτι απαραίτητο προκειμένου να στηρι-

2. Στο σημείο αυτό ο Hobbes αναφέρεται στην άποψη που διατύπωσε ο Αριστοτέλης (ειδικά στο *Περί ψυχής*, Κεφάλαιο β', 12) ότι: «Γενικώς περί πασών των αισθήσεων πρέπει να παραδεχθώμεν ότι η αίσθησις είναι εκείνο, το οποίον δέχεται τα αισθητά είδη άνευ της ύλης. Όπως ο πηρός δέχεται το σημείον διακτύλιου άνευ του σιδήρου και του χρυσού, δηλ. άνευ της ύλης του, λαμβάνει δε τον χρυσούν ή χαλκούν τύπον, αλλ' όχι ως χρυσόν ή χαλκόν, όμοια πάσχει και η αίσθησις από έκαστον πράγμα, όπερ έχει χρώμα ή χυμόν ή ήχον, όχι όμως ως έκαστον των αντικειμένων τούτων ονομάζεται, αλλά καθ' όσον έχει τοιαύτην ή τοιαύτην ιδιότητα και εμφανίζει μίαν έννοιαν». (Μετάφραση Παύλου Γρατσιάτου, εκδόσεις Φέξη, 1911). Στις μεσαιωνικές εκδόσεις του έργου του Αριστοτέλη, στις οποίες αντιτίθεται ο Hobbes, αυτά τα «αισθητά είδη» έλαβαν εν μέρει φυσική υπόσταση, κάτι το οποίο δεν είχε κατά νου ο Αριστοτέλης. (Σ.τ.Μ.)

χθεί αυτή η άποψη) είναι χειρότερη από οποιοδήποτε παράδοξο, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο είναι απλώς αδύνατο. Κατά συνέπεια, θα επιχειρήσω να αποσαφηνίσω τις ακόλουθες τέσσερις αρχές:

(1) Το υποκείμενο στο οποίο το χρώμα και η εικόνα είναι εγγενή δεν είναι το αντικείμενο ή το πράγμα που βλέπουμε.

(2) Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει τίποτα έξω από εμάς που να αποκαλείται εικόνα ή χρώμα.

(3) Αυτή η προαναφερόμενη εικόνα ή χρώμα δεν αποτελεί για εμάς παρά μια αποτύπωση της κίνησης, της αναταραχής ή της διαφοροποίησης την οποία προκαλεί το αντικείμενο στον εγκέφαλο ή σε κάποια εσωτερική του ουσία ή στο πνεύμα.

(4) Όπως στην αντίληψη μέσω της όρασης, το ίδιο συμβαίνει και με τις νοητικές εικόνες που παράγονται από τις υπόλοιπες αισθήσεις: το υποκείμενο της ενύπαρξής τους δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο, αλλά αυτό που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται.

5. Κάθε άνθρωπος διαθέτει αρκετή πείρα ώστε να έχει δει τον ήλιο και άλλα ορατά αντικείμενα μέσω της αντανάκλασής τους στο νερό και στα τζάμια, πράγμα που από μόνο του αρκεί για να συμπεράνουμε ότι το χρώμα και η εικόνα μπορούν να βρίσκονται εκεί όπου απουσιάζει το αντικείμενο που βλέπουμε. Παρ' ότι όμως η εικόνα στο νερό δεν είναι το αντικείμενο αλλά κάτι εντελώς φανταστικό, εντούτοις μπορεί πράγματι να υπάρξει χρώ-

μα στο ίδιο το αντικείμενο. Θα επεκτείνω αυτή την εμπειρία ακόμα περισσότερο: μερικές φορές οι άνθρωποι βλέπουν απευθείας το ίδιο αντικείμενο διπλό, όπως για παράδειγμα δύο κεριά αντί για ένα, πράγμα το οποίο μπορεί να συμβεί από κάποια οργανική δυσλειτουργία ή και ηθελήμενα. Τα χρώματα και τα σχήματα στις δύο αυτές εικόνες του ίδιου πράγματος δεν μπορούν να υπάρχουν εις διπλούν, καθώς το αντικείμενο που βλέπουμε δεν μπορεί να βρίσκεται σε δύο σημεία: άρα, δεν είναι εγγενή στο αντικείμενο. Διότι, εάν υποτεθεί ότι τα όργανα της όρασης βρίσκονται και τα δύο είτε σε υγιή είτε σε μη υγιή κατάσταση, η μια εικόνα δεν είναι πιο εγγενής στο αντικείμενο από την άλλη, επομένως καμιά από τις δύο εικόνες δεν ανήκει στο αντικείμενο. Αυτό αποδεικνύει την πρώτη αρχή της προηγούμενης παραγράφου.

6. Δεύτερον, κάθε άνθρωπος μπορεί να αποδείξει στον εαυτό του ότι η εικόνα οποιουδήποτε πράγματος που αντανακλάται στο τζάμι, στο νερό ή σε κάτι αντίστοιχο δεν είναι ένα αντικείμενο μέσα ή πίσω από το τζάμι, ή μέσα ή κάτω από το νερό. Αυτό αναφορικά με τη δεύτερη αρχή της προηγούμενης παραγράφου.

7. Όσον αφορά την τρίτη αρχή, οφείλουμε πρώτα να λάβουμε υπόψη ότι με κάθε μεγάλη ανατάραξη ή δόνηση του εγκεφάλου, όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις αποπληξίας, ειδικά αν το επεισόδιο συμβεί στην περιοχή του ματιού, πράγμα που σημαίνει ότι το οπτικό νεύρο υφίσταται σοβαρή κακοποίηση, εμφανίζεται μπροστά στα μάτια ένα φως, το οποίο δεν είναι αληθινό, είναι ένα φάσμα, ενώ το μόνο αληθινό είναι η δόνηση ή κίνηση του συγκεκριμένου νεύ-

ρου.³ Από αυτή την εμπειρία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εμφάνιση του φωτός δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια εσωτερική κίνηση. Εάν, επομένως, η κίνηση που προέρχεται από φωτεινά σώματα μπορεί να επηρεάσει το οπτικό νεύρο με τον κατάλληλο τρόπο, τότε έχει ως επακόλουθο μια εικόνα να φωτός σε κάποιο σημείο της οδού μέσω της οποίας η κίνηση δημιουργήθηκε στο μάτι: δηλαδή στο αντικείμενο αν το κοιτάζουμε απευθείας, και στο τζάμι ή το νερό αν κοιτάζουμε την αντανάκλασή του· πράγμα που αποδεικνύει στην ουσία την τρίτη αρχή, και συγκεκριμένα την αρχή ότι η εικόνα και το χρώμα δεν αποτελούν για εμάς παρά μια αποτύπωση της κίνησης, της ανατάραξης ή της διαφοροποίησης την οποία προκαλεί το αντικείμενο στον εγκεφαλο ή σε κάποια εσωτερική του ουσία ή στο πνεύμα.

8. Βεβαίως, δεν είναι δύσκολο να αποδειχθεί ότι από όλα τα φωτεινά, αστραφτερά και ετερόφωτα σώματα προκαλείται μια κίνηση που παράγεται εντός του ματιού, και μέσω αυτού εντός του οπτικού νεύρου, από την οποία κίνηση επηρεάζεται η αποτύπωση φωτός ή χρώματος. Κατά πρώτον, είναι προφανές ότι η φωτιά, το μόνο φωτεινό σώμα στη γη, λειτουργεί μέσω της κίνησης από όλες τις απόψεις δεδομένου ότι, εάν η κίνησή της ανασταλεί ή εμποδιστεί, η φωτιά αμέσως σβήνει και παύει να υπάρχει. Επιπλέον, αυτή η κίνηση διά της οποίας επενεργεί η φωτιά είναι η διαστολή και συστολή του εαυτού

3. Στο σημείο αυτό ο Hobbes εισάγει τη βασική του θέση, ότι η κίνηση αποτελεί χαρακτηριστικό του «σώματος», θέση που θα αναλύσει εκτενώς στις παραγράφους 8, 9 και 10 του παρόντος κεφαλαίου. (Σ.τ.Μ.)

της κατ' εναλλαγή, πράγμα που κοινώς ονομάζεται φλόγα ή σπινθηρισμός, και είναι εμπειρικά γνωστό. Από μια τέτοια κίνηση εντός της φωτιάς προκύπτει μια πίεση επ' αυτού του τμήματος που είναι εφαιπτόμενο σε αυτήν, το οποίο τμήμα θα απωθήσει με τη σειρά του το επόμενο και ούτω καθεξής, και έτσι διαδοχικά το ένα μέρος απωθεί το άλλο μέσα στο ίδιο το μάτι. Κατά τον ίδιο τρόπο, το εξωτερικό μέρος του ματιού πιέζει το εσωτερικό σύμφωνα με τους νόμους της διάθλασης. Τώρα, το εσωτερικό στρώμα του ματιού δεν είναι παρά ένα τμήμα του οπτικού νεύρου, και επομένως η κίνηση συνεχίζεται μέσω αυτού μέχρι τον εγκέφαλο, προκαλώντας την αντίσταση ή αντίδραση του εγκεφάλου, που με τη σειρά του κινητοποιεί το οπτικό νεύρο, κάτι που δεν αντιλαμβάνομαστε ως εξωτερική κίνηση και την αποκαλούμε φως, όπως έχει ήδη αποδειχθεί από την εμπειρία ενός εγκεφαλικού επεισοδίου. Δεν έχουμε λόγο να αμφισβάλουμε ότι ο ήλιος, επίσης μια πηγή φωτός, λειτουργεί με τρόπο παρόμοιο με τη φωτιά, τουλάχιστον όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα. Επομένως, σε όλες τις περιπτώσεις η όραση αντλεί τις ειδικές της εξ ολοκλήρου από την κίνηση που μόλις περιγράψαμε. Διότι, όπου δεν υπάρχει φως, δεν υπάρχει όραση. Συνεπώς, το χρώμα πρέπει να είναι το ίδιο πράγμα με το φως, καθώς προέρχονται από την επίδραση των φωτεινών σωμάτων. Η μόνη τους διαφορά είναι ότι, όταν το φως φτάνει στο μάτι απευθείας από την πηγή ή, εμμέσως, από την αντανάκλαση καθαρών και λείων σωμάτων που δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη εσωτερική κίνηση ώστε να το αλλοιώσουν, το αποκαλούμε φως. Ενώ, όταν φτάνει στο

μάτι μέσω της αντανάκλασης σωμάτων με ανώμαλη, τριχιά και άγρια επιφάνεια, ή σωμάτων που επηρεάζονται από διγνή τους εσωτερική κίνηση που μπορεί να το αλλοιώσει, τότε το αποκαλούμε χρώμα. Το φως και το χρώμα διαφέρουν μόνο κατά τούτο, δηλαδή στο ότι το ένα είναι ανόθευτο ενώ το άλλο αλλοιωμένο φως. Βάσει όλων των παραπάνω, είναι προφανές όχι μόνο η αλήθεια της τρίτης αρχής αλλά και ολόκληρος ο τρόπος δημιουργίας του φωτός και του χρώματος.

9. Δεδομένου ότι το χρώμα δεν είναι εγγενές στο αντικείμενο αλλά αποτελεί εντύπωση που μας δημιουργείται, και η οποία προκαλείται από την κίνηση εντός του αντικείμενου όπως περιγράψαμε, παρομοίως και ο ήχος που ακούμε δεν βρίσκεται εντός του αντικειμένου αλλά εντός μας. Μια προφανής ένδειξη αυτού είναι η εξής: με τον ίδιο τρόπο που ο άνθρωπος μπορεί να δει, έτσι μπορεί και να ακούσει κάτι διπλά και τριπλά διά του πολλαπλασιασμού της ηχούς, η οποία επίσης αποτελεί ήχο. Αλλά, καθώς αυτοί οι δύο ήχοι δεν βρίσκονται στο ίδιο, ένα και μοναδικό μέρος, δεν μπορούν να είναι εγγενείς στο σώμα που τους προκαλεί. Τίποτα δεν μπορεί να παραγάγει κάτι από μόνο του. Το γλωσσίδι της καμπάνας δεν εμπεριέχει ήχο αλλά κίνηση· και άρα παράγει κίνηση στα εσωτερικά μέρη της καμπάνας, ούτως ώστε η καμπάνα έχει κίνηση κι όχι ήχο. Αυτό μεταδίδει την κίνηση στον αέρα. Και ο αέρας έχει κίνηση· αλλά όχι ήχο. Ο αέρας μεταδίδει την κίνηση μέσω των αυτιών και των νεύρων στον εγκέφαλο, άρα και ο εγκέφαλος έχει κίνηση, αλλά όχι ήχο. Από τον εγκέφαλο η κίνηση επιστρέφει στα νεύρα προς τα έξω,

και έτσι μετατρέπεται σε μια εξωτερική εντύπωση, την οποία αποκαλούμε ήχο.

Επεκτείνοντας τις εμπειρίες μας και στις υπόλοιπες αισθήσεις, είναι προφανές ότι η μυρωδιά και η γεύση ενός πράγματος δεν είναι ίδιες για όλους τους ανθρώπους· επομένως αυτές δεν ενυπάρχουν στο αντικείμενο το οποίο μωρίζουμε ή γευόμαστε, αλλά εντός των ανθρώπων. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ζέστη που αισθανόμαστε από τη φωτιά βρίσκεται εμφανώς εντός μας, και διαφέρει από τη ζέστη που ενυπάρχει στη φωτιά. Διότι η φωτιά μάς προκαλεί ευχαρίστηση ή πόνο, ανάλογα με την έντασή της, ενώ με το κάθουνο δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Κατ' αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται η τέταρτη και τελευταία αρχή: ότι ισχύει στην όραση ισχύει και για τις αντιλήψεις που παράγονται από τις υπόλοιπες αισθήσεις – το υποκείμενο της ενυπαρξής τους δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο, αλλά ο άνθρωπος που τις αντιλαμβάνεται.

10. Συνάγεται επίσης εξ αυτών ότι, όποτε οι αισθήσεις μας μας πείθουν για την ύπαρξη οποιουδήποτε είδους τυχαίων γεγονότων ή ιδιοτήτων, αυτά δεν υπάρχουν· είναι μόνο πλαστά φαινόμενα και εντυπώσεις. Τα πράγματα που πραγματικά υπάρχουν στον εξωτερικό μας κόσμο είναι οι κινήσεις μέσω των οποίων προκαλούνται τούτα τα πλαστά φαινόμενα. Αυτή είναι η μεγάλη απάτη των αισθήσεων, την οποία μόνο οι ίδιες οι αισθήσεις μπορούν να διορθώσουν. Διότι, σύμφωνα με την αίτησή μου, όταν βλέπω απευθείας το χρώμα φαίνεται να υπάρχει στο αντικείμενο, αλλά όταν το βλέπω εξ αντανάκλασως δεν υπάρχει στο αντικείμενο.

Κεφάλαιο III

Περί της φαντασίας και των ειδών της

1. Όταν το στάσιμο νερό τινάζεται από μια πέτρα ή από μια ριπή ανέμου, η κίνησή του δεν παύει μόλις κοπάσει ο άνεμος ή καθίσει η πέτρα. Παρομοίως, το φαινόμενο που προκλήθηκε από το αντικείμενο στον εγκέφαλο δεν παύει μόλις παρμεριστεί το αντικείμενο ή μόλις το όργανο πάψει να λειτουργεί. Τούτο σημαίνει ότι, παρ' όλο που η αίσθηση έχει παρέλθει, η νοητική της εικόνα παραμένει, αν και κάπως πιο ασαφής όταν είμαστε ξύπνιοι· διότι διάφορα αντικείμενα κατακλύζουν και αποσπούν διαρκώς την όραση και την ακοή μας διατηρώντας έτσι το μυαλό σε έντονη κίνηση, πράγμα που δεν επιτρέπει την εμφάνιση μιας πιο αδύναμης κίνησης. Αυτή την αδύστη νοητική εικόνα την αποκαλούμε *ΦΑΝΤΑΣΙΩΣΗ* (*phantasy*) ή *ΦΑΝΤΑΣΙΑ* (*imagination*). Η φαντασία μπορεί να οριστεί ως η νοητική εικόνα που παραμένει – φθίνοντας σταδιακά – ως επακόλουθο της δράσης των αισθήσεων.

2. Όταν όμως οι αισθήσεις αδρανούν, όπως συμβαίνει κατά τη διάρκεια του *ΥΠΝΟΥ* (*sleep*), οι εικόνες που διατηρούνται μετά την επίδραση των αισθήσεων, εικόνες

τα που είναι σε θέση να γνωρίζουν και δεν έχουν κανένα λόγο να διαστρεβλώσουν (κάτι που ισχύει ως προς το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας), εκτός κι αν κάποιος ισχυρίζεται ότι όλος ο κόσμος έχει συνωμοτήσει για να τον εξαπατήσει.

Αυτά, λοιπόν, σχετικά με τις αισθήσεις, τη φαντασία, το λόγο, το συλλογισμό και τη γνώση, που ανάγονται στη γνωστική και αντιληπτική μας ικανότητα. Αυτή η δύναμη του πνεύματος, την οποία αποκαλούμε κίνητρο, διαφέρει από την κίνητριο δύναμη του σώματος. Διότι η δύναμη που κινητοποιεί το σώμα, και με την οποία κινούνται άλλα σώματα, ονομάζεται ρώμη. Ενώ η κίνητριο δύναμη του πνεύματος είναι αυτή με την οποία το πνεύμα δίνει τη ζωική κίνηση στο σώμα εντός του οποίου υπάρχει. Τα αποτελέσματα της δύναμης αυτής είναι τα συναισθήματα ή τα πάθη μας, για τα οποία θα μιλήσω στη συνέχεια.

Κεφάλαιο VII

Περί της ευχαρίστησης και του πόνου, του καλού και του κακού

1. Στην παράγραφο 8 του Κεφαλαίου II, δείξαμε πώς οι νοητικές εικόνες ή η αποτύπωση των πραγμάτων είναι στην πραγματικότητα κίνηση προκαλούμενη σε κάποια εσωτερική ουσία του μυαλού. Η κίνηση αυτή δεν σταματά εκεί αλλά, προχωρώντας στην καρδιά, φέρει κατ'ανάγκη είτε να βοηθά είτε να εμποδίζει την κίνηση εκείνη που αποκαλούμε ζωική: όταν τη βοηθά, ονομάζεται *ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΣΗ (delight)*, ικανοποίηση ή ηδονή, η οποία δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια κίνηση εντός της καρδιάς, όπως η αντίληψη δεν είναι παρά κίνηση εντός του μυαλού. Τα πράγματα που την προκαλούν ονομάζονται ευάρεστα ή ευχάριστα, ή κάτι ανάλογο. Οι Λατίνοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη *juvanda*, από το ρήμα *juvando, βοηθώ*. Η ίδια η ευχαρίστηση αναφορικά με το αντικείμενο ονομάζεται *ΑΓΑΠΗ (love)*. Όταν όμως η κίνηση αυτή εξασθενίζει ή εμποδίζει τη ζωική κίνηση, τότε ονομάζεται *ΠΟΝΟΣ (pain)*, και εκείνο που την προκαλεί ονομάζεται *ΜΙΣΟΣ (hatred)*, έννοια που οι Λατίνοι απέδιδαν με τις λέξεις *odium* και *taedium*.

2. Αυτή η κίνηση, στην οποία συνίσταται η ηδονή ή ο πόνος, είναι επίσης μια προτροπή ή πρόκληση η οποία είτε μας προσελκύει προς το ευχάριστο είτε μας απωθεί από το δυσάρεστο. Αυτή η προτροπή είναι μια προσπάθεια ή η εσωτερική έναρξη της ζωικής δύναμης και αποκαλείται *ΟΡΕΞΗ (appetite)* όταν το αντικείμενό της μας ευχαριστεί, *ΑΠΕΧΘΕΙΑ (aversion)* όταν το αντικείμενό της μας δυσαρρεστεί και *ΦΟΒΟΣ (fear)* όταν αναφέρεται σε επικείμενη δυσάρεσκεια. Ως εκ τούτου, η απόλαυση, η αγάπη και η όρεξη, που ονομάζεται επίσης επιθυμία, είναι διαφορετικά ονόματα για διαφορετικές όψεις του ίδιου πράγματος.

3. Κάθε άνθρωπος αποκαλεί *ΚΑΛΟ (good)* εκείνο που του αρέσει και τον ευχαριστεί, και *ΚΑΚΟ (evil)* εκείνο που τον δυσαρρεστεί. Στο βαθμό δε που οι άνθρωποι διαφέρουν μεταξύ τους, διαφέρουν και ως προς τη διάκριση του Καλού από το Κακό. Δεν υπάρχει τίποτε το οποίο να είναι *αγαθόν απλώς*.¹³ Ακόμα και η φιλευσπλαγνία που αποδίδουμε στην παντοδυναμία του Θεού είναι η φιλευσπλαγνία Του προς εμάς. Επιπλέον, όπως ονομάζουμε «καλά» τα πράγματα που μας αρέσουν και «κακά» εκείνα που μας δυσαρρεστούν, έτσι αποκαλούμε καλοσύνη και κακότητα τις ιδιότητες μέσω των οποίων αυτά προκαλούνται. Οι Λατίνοι αποδίδουν τα σημάδια αυτής της καλοσύνης με τη λέξη *PULCHRITUDO*¹⁴ και τα

13. Ελληνικά στο πρωτότυπο.

14. Λατ.: Ομορφιά, αρίστευση.

σημεία της κακότητας τα αποκαλούν *TURPITUDO*¹⁵, λέξεις για τις οποίες η αγγλική γλώσσα δεν διαθέτει κάτι αντίστοιχο.

4. Όλες οι νοητικές εικόνες τις οποίες λαμβάνουμε άμεσα από τις αισθήσεις είναι είτε ευχαριόσητες είτε πόνος είτε επιθυμία είτε φόβος· το ίδιο ισχύει και για όλες τις φαντασίες οι οποίες προκαλούνται από τις αισθήσεις. Καθώς όμως οι φαντασίες αυτές είναι ασθενέστερες, προκαλούν αντίστοιχα ασθενέστερη ηδονή και ασθενέστερο πόνο.

5. Η όρεξη ή επιθυμία είναι η έναρξη της ζωικής κίνησης προς κάτι που μας ευχαριστεί, η δε απόκτησή του συνιστά το *ΤΕΛΟΣ (end)* αυτής της κίνησης. Το τέλος αυτό το αποκαλούμε σκοπό και τελικό αίτιο της συγκεκριμένης κίνησης. Η ευχαριόσητη την οποία απολαμβάνουμε όταν φτάνουμε σε αυτό το τέλος ονομάζεται *ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ (fruition)*. Οι όροι *bonum* και *finis* είναι διαφορετικά ονόματα για διαφορετικές όψεις του ίδιου πράγματος.

6. Από τους σκοπούς αυτούς, άλλοι ονομάζονται *propinqui*, δηλαδή εγγύτεροι, και άλλοι *remoti*, δηλαδή απώτεροι. Όταν όμως οι σκοποί που βρίσκονται εγγύτερα στην πραγματοποίησή τους συγκριθούν με εκείνους που είναι πιο απομακρυσμένοι, δεν αποκαλούνται πλέον σκοποί αλλά μέσα και δρόμοι που μας οδηγούν σε αυτούς. Η ευδαμονία ή ηδονή, την οποία οι αρχαίοι φιλόσοφοι είχαν αναγάγει σε ύψιστο σκοπό κι επιδόθηκαν

15. Λατ.: Ευτέλεια, ποταπότητα.

στην αναζήτηση του δρόμου που οδηγεί σ' αυτήν, δεν είναι του κόσμου τούτου· ούτε υπάρχει δρόμος που να οδηγήσει εκεί, όπως δεν υπάρχει δρόμος που να οδηγήσει στην Ουτοπία: διότι όσο ζούμε έχουμε επιθυμίες, και η επιθυμία προϋποθέτει έναν απώτερο σκοπό. Τα πράγματα που μας ευχαριστούν, θεωρούμενα ως μέσα για έναν απώτερο σκοπό, ονομάζονται *ΕΠΩΦΕΛΗ* (*profitable*) και η εκπλήρωσή τους ονομάζεται *ΟΦΕΛΟΣ* (*use*), ενώ τα πράγματα που δεν μας ωφελούν ονομάζονται *ΜΑΤΑΙΑ* (*vain*).

7. Εφόσον λοιπόν η ευχαρίστηση συνιστά επιθυμία και η επιθυμία προϋποθέτει έναν απώτερο σκοπό, συνάγεται ότι δεν μπορεί να υπάρξει ικανοποίηση παρά μόνο κατά την επιδίωξη του εν λόγω σκοπού. Δεν θα πρέπει επομένως να απορούμε όταν βλέπουμε ότι όσο περισσότερα πλούτη, τιμές ή άλλες εξουσίες κατακτούν οι άνθρωποι, τόσο μεγαλώνει και η όρεξή τους για ολοένα και περισσότερα: όταν δε φτάνουν στην ύψιστη βαθμίδα μιας εξουσίας, αρχίζουν να επιδιώκουν κάποιαν άλλη, καθώς αισθάνονται ότι μειονεκτούν έναντι κάποιου άλλου σε ένα άλλο είδος εξουσίας. Πολλοί άνθρωποι οι οποίοι απέκτησαν στον μέγιστο βαθμό τιμές και πλούτη επιθύμησαν την κατάκτηση μιας τέχνης, όπως ο Νέρωνας με τη μουσική και την ποίηση, και ο Κόμμοδος με την τέχνη του μοινομάχου. Από την άλλη, όσοι δεν αποζητούν κάτι τέτοιο αναζητούν τη διασκέδαση και τη διανοητική τους αναέωση στο παιχνίδι ή στη συνεχή ενασχόληση με κάτι. Διαιώς λοιπόν παραπονούνται οι άνθρωποι ότι είναι πολύ θλιβερό να μην έχεις κάτι να κάνεις. Άρα η *ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ* (*felicity*), με την οποία εννοούμε τη διαρκή ευχαρίστηση,

δεν είναι η εκπλήρωση ενός σκοπού αλλά ο ίδιος ο αγώνας για την εκπλήρωσή του.

8. Σε τούτο τον κόσμο λίγα είναι τα πράγματα που δεν αποτελούν μείγμα καλού και κακού, ή που δεν συναρμύζουν το καλό με το κακό· αυτά τα δύο είναι τόσο αναπόσπαστα συνδεδεμένα μεταξύ τους, ώστε δεν μπορούμε να έχουμε το ένα δίχως το άλλο. Όπως για παράδειγμα οι απολαύσεις της αμαρτίας, που είναι αδιαχώριστες από την πικρία της τιμωρίας, κατά την ίδια έννοια που ο μόχθος είναι στις περισσότερες περιπτώσεις αδιαχώριστος από τη δόξα. Τώρα, εάν το μεγαλύτερο μέρος αυτής της αλληλουχίας είναι καλό, τότε το σύνολο ονομάζεται καλό· ενώ όταν το κακό υπερισχύει, τότε το σύνολο ονομάζεται κακό.

9. Υπάρχουν δύο είδη απόλαυσης. Το πρώτο διεγείρει τα σωματικά όργανα των αισθήσεων, οπότε η απόλαυση ονομάζεται *ΑΙΣΘΗΣΙΑΚΗ* (*sensual*). Η μεγαλύτερη απόλαυση αυτής της κατηγορίας είναι εκείνη που σχετίζεται με τη διαιώνιση του είδους, και ακολουθεί αμέσως μετά εκείνη μέσω της οποίας καλείται ο άνθρωπος να συντηρηθεί. Το δεύτερο είδος της απόλαυσης δεν σχετίζεται με κανένα ιδιαίτερο μέρος του σώματος αλλά, αντίθετα, αποτελεί πνευματική ευχαρίστηση και ονομάζεται *ΧΑΡΑ* (*joy*). Το ίδιο ισχύει και για τους πόνους: μερικοί προσβάλλουν το σώμα και ονομάζονται σωματικοί, ενώ άλλοι όχι, οπότε ονομάζονται *ΘΛΙΨΗ* (*grief*).

Κεφάλαιο XII

Πώς τα πάθη υπαγορεύουν τις ανθρώπινες πράξεις

1. Έχουμε ήδη αναλύσει με ποιον τρόπο τα εξωτερικά αντικείμενα δημιουργούν νοητικές εικόνες και πώς αυτές προξενούν επιθυμία και φόβο, που είναι τα πρωταρχικά, αν και μη αντιληπτά, αίτια των πράξεών μας: καθόσον, είτε η πράξη ακολουθεί άμεσα την πρωταρχική μας επιθυμία, όπως όταν κάνουμε κάτι ξαφνικά, είτε η πρωταρχική μας επιθυμία δίνει τη θέση της στην αίσθηση ότι κάτι κακό πρόκειται να μας συμβεί αν κάνουμε μια τέτοια πράξη, πράγμα που συνιστά φόβο και μας αποτρέπει απ' το να προχωρήσουμε. Από αυτόν το φόβο είναι δυνατόν να προκύψει μια νέα επιθυμία, και από αυτή την επιθυμία ένας άλλος φόβος κατ'εναλλαγή, μέχρι η εν λόγω πράξη να πραγματοποιηθεί ή μέχρι να προκύψει ένα ατύχημα που καθιστά την τέλεσή της αδύνατη, οπότε και διακόπτεται τούτη η εναλλαγή μεταξύ επιθυμίας και φόβου. Αυτή, λοιπόν, η διαδικασία ονομάζεται *ΣΤΑΘΜΙΣΗ (deliberation)* και μας στερεί την ελευθερία μας· διότι όσο ακόμα εναλλάσσεται μέσα μας η επιθυμία και ο φόβος διατηρούμε την ελευθερία να πράξουμε ή να μην πράξουμε· η όποια επιλογή εξαρτάται από εμάς.
2. Συνεπώς, η στάθμιση έχει δύο προϋποθέσεις σε σχέ-

ση με τη σταθμιζόμενη πράξη. Η πρώτη είναι η εν λόγω πράξη να αναφέρεται στο μέλλον. Η δεύτερη, να υπάρχει ελπίδα να την τελέσουμε ή πιθανότητα να μην την τελέσουμε. Διότι η επιθυμία και ο φόβος είναι προσδοκίες του μέλλοντος και δεν υφίσταται προσδοκία του καλού χωρίς ελπίδα, ούτε προσδοκία του κακού χωρίς πιθανότητα. Δεν υπάρχει λοιπόν στάθμιση ως προς τα αναγκαία. Στη στάθμιση η έσχατη επιθυμία, όπως και ο έσχατος φόβος, ονομάζεται *ΘΕΛΗΣΗ* (*will*). Η έσχατη επιθυμία θέλει να πράξει. Ο έσχατος φόβος θέλει να μην πράξει ή να παραλείψει. Έτσι, η θέληση και η έσχατη θέληση είναι ένα και το αυτό. Διότι, παρά το γεγονός ότι ένας άνθρωπος εκφράζει, προφορικά ή γραπτά, την τάση και επιθυμία του μια ορισμένη στιγμή σχετικά με τη διανομή της περιουσίας του, αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί θέληση του διότι διατηρεί την ελευθερία να διανείμει αργότερα τα αγαθά του με διαφορετικό τρόπο. Όταν όμως ο θάνατος του στερήσει αυτή την ελευθερία, τότε η προφορική ή γραπτή διαθήκη του θεωρείται η οριστική θέληση του.

3. *ΕΚΟΥΣΙΕΣ* (*voluntary*) πράξεις ή παραλείψεις είναι αυτές που πηγάζουν από τη θέληση. Όλες οι άλλες είναι *ΑΚΟΥΣΙΕΣ* (*involuntary*) ή *ΜΕΙΚΤΕΣ* (*mixed*). Εκούσιες πράξεις είναι όσες τελεί ο άνθρωπος από επιθυμία ή φόβο. Ακούσιες πράξεις είναι όσες τελεί από φυσική αναγκαιότητα, όπως όταν τον σπρώχνουν και πέφτει προξενώντας με την πτώση του κακό σε κάποιον άλλο. Μεικτές είναι οι πράξεις που εμπιρεύουν αμφοτέρωτα τα παραπάνω στοιχεία. Για παράδειγμα, όταν κάποιος οδηγείται στη φυλακή, είναι κάτι που κάνει παρά τη θέλησή του, αλλά περπατά ευθυτενής από φόβο μήπως τον σύρουν στο έδα-

φος. Άρα, ο τρόπος με τον οποίο πηγαίνει στη φυλακή είναι εκούσιος, αλλά το γεγονός ότι πηγαίνει στη φυλακή είναι πράξη ακούσια. Το παράδειγμα εκείνου που πετά το εμπόρεμά του στη θάλασσα για να γλιτώσει τον εαυτό του και το πλοίο του είναι μια πράξη απολύτως εκούσια, καθώς στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει τίποτε ακούσιο αν εξαιρέσουμε τη σκληρότητα της επιλογής, η οποία δεν οφείλεται στον ίδιο αλλά στους ανέμους. Εν προκειμένω ο άνθρωπος δεν πράττει ενάντια στη θέλησή του, καθώς η αποφυγή του κινδύνου είναι η θέληση εκείνου που διαπίστώνει ότι δεν υπάρχει άλλο μέσο για να σωθεί.

4. Εκούσιες είναι, επίσης, οι πράξεις που προκαλούνται από ξαφνικό θυμό ή κάθε άλλη αιφνίδια επιθυμία, στα πρόσωπα που ξέρουν να ξεχωρίζουν το καλό από το κακό. Διότι ο χρόνος που προηγείται της πράξης θεωρείται στάθμιση, καθώς ο άνθρωπος σκέφτεται σε ποιες περιπτώσεις είναι καλό να πλήσει, να χλευάσει ή να κάνει οποιαδήποτε άλλη πράξη πηγάει από το θυμό ή από κάποιο άλλο αιφνίδιο πάθος.

5. Η επιθυμία, ο φόβος, η ελπίδα και τα υπόλοιπα πάθη δεν αποκαλούνται εκούσια, διότι δεν πηγάζουν από τη θέληση· είναι ταυτόσημα με τη θέληση, και η θέληση δεν είναι πράξη εκούσια. Ένας άνθρωπος δεν μπορεί να πει ότι θέλει να θέλει και μετά ότι θέλει να θέλει να θέλει, επαναλαμβάνοντας έτσι στο διηνεκές τη λέξη «θέλω», κάτι που θα ήταν εξωφρενικό και χωρίς κανένα νόημα.

6. Εφόσον η θέληση να πράξουμε είναι επιθυμία και η θέληση της απραξίας είναι φόβος, τα αίτια της επιθυμίας και του φόβου είναι και αίτια της θέλησής μας. Αλλά

η στάθμιση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων, δηλαδή της ανταμοιβής και της τιμωρίας, είναι το αίτιο των επιθυμιών ή των φόβων μας, και άρα των όσων θέλουμε, στο βαθμό που πιστεύουμε ότι οι ανταμοιβές ή τα προνόμια θα μας δοθούν. Συνεπώς, η θέληση ακολουθεί τις απόψεις μας όπως και οι πράξεις μας υπαγορεύονται από τη θέλησή μας. Υπ' αυτή την έννοια, έχουν δίκιο όσοι λένε ότι «ο κόσμος κυβερνάται από απόψεις».

7. Όταν η θέληση πολλών συγκλίνει σε μία και την αυτή πράξη ή αποτέλεσμα, τούτη η σύμπτωση της θέλησης ονομάζεται ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ (*consent*). Με τον όρο αυτόν, δεν πρέπει να εννοούμε μία και μοναδική θέληση πολλών ανθρώπων, διότι κάθε άνθρωπος έχει τη δική του θέληση. Θα πρέπει αντίθετα να εκλάβουμε τον όρο ως πολλές θέλησεις που τείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα. Όταν όμως η θέληση διαφορετικών ανθρώπων προκαλεί ενέργειες όπως η αντίσταση του ενός προς τον άλλο, τότε αυτό ονομάζεται ΔΙΑΜΑΧΗ (*contention*), και ΜΑΧΗ (*battle*) όταν η αντίσταση παίρνει τη μορφή σύγκρουσης σώμα με σώμα· ενώ οι πράξεις που προκαλούνται από συναίνεση είναι αμοιβαία ΒΟΗΘΕΙΑ (*aid*).

8. Όταν πολλές θελήσεις εμπλέκονται ή περιλαμβάνονται στη θέληση ενός ή περισσότερων συναινούντων (θα πούμε στη συνέχεια πώς μπορεί να συμβεί αυτό), έχουμε μια ΕΝΩΣΗ (*union*).

9. Όταν η στάθμιση διακόπτεται, όπως μπορεί να συμβεί αν προκύψουν άλλα θέματα ή μας πιάσει νύστα, η τελευταία επιθυμία εκείνης της φάσης στάθμισης ονομάζεται ΠΡΟΑΙΡΕΣΗ (*intention*) ή σκοπός.

Κεφάλαιο XIII

Σχετικά με το πώς οι άνθρωποι επηρεάζουν ο ένας τον άλλο με τη χρήση της γλώσσας

1. Αφού μιλήσαμε σχετικά με τις δυνατότητες και τις ενέργειες του νου, τόσο τις γνωστικές όσο και τις κινητήριες, τις οποίες κάθε άνθρωπος διαθέτει ανεξαρτήτως των σχέσεών του με τους άλλους, πρέπει τώρα να πούμε για την αλληλεπίδραση των νοητικών δυνάμεων και τα αποτελέσματά τους μεταξύ των ανθρώπων. Τα αποτελέσματα αυτά συνιστούν ενδείξεις μέσω των οποίων βλέπουμε τι αντιλαμβάνεται και τι σκοπεύει να κάνει ο άλλος. Ανάμεσα στις ενδείξεις αυτές υπάρχουν και κάποιες οι οποίες δεν μπορούν να συγκαλυφθούν, όπως οι ξαφνικές πράξεις και χειρονομίες. Έχω αναφέρει μερικά παραδείγματα στο Κεφάλαιο IX, όπου αναλύονται τα πάθη των οποίων είναι ενδείξεις οι πράξεις αυτές. Υπάρχουν όμως και άλλες οι οποίες δεν είναι τόσο διάφανες, όπως είναι οι λέξεις και ο λόγος: για τη χρήση και το αποτέλεσμα τους προτιμείται να μιλήσω εδώ.

2. Η πρώτη χρήση της γλώσσας είναι η έκφραση των νοητικών μας εικόνων, δηλαδή η προβολή σε κάποιον άλλο των ίδιων νοητικών εικόνων που έχουμε εμείς. Αυτό ονομά-

θέτουμε ότι όποιος δεν επιδιώκει να εξαπατήσει επιτρέπει την προσωπική ερμηνεία του λόγου του από εκείνον στον οποίο απευθύνεται.

11. Η σιωπή εκ μέρους εκείνων που πιστεύουν ότι θα θεωρηθεί ένδειξη της συναίνεσής τους αποτελεί πράγματι τέτοια ένδειξη. Διότι, αν δεν συναινούσαν, δεν θα τους έκανε διόλου κόπο να το πουν.

Κεφάλαιο XIV

Περί της φυσικής κατάστασης και του φυσικού δικαίου

1. Στα προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάσαμε στο σύνολό της τη φύση του ανθρώπου, η οποία συνίσταται στις φυσικές δυνάμεις του σώματος και του νου, οι οποίες συνολτικά είναι οι εξής τέσσερις: η σωματική ρώμη, η πείρα, η λογική και το πάθος.

2. Σε τούτο το κεφάλαιο προτίθεται να αναλύσω ποια ασφάλεια μας παρέχει αυτή η κατάσταση της φύσης μας και τι πιθανότητες έχουμε να τη διατηρήσουμε υπό συνθήκες γενικευμένης βίας. Κατ' αρχάς, αν σκεφτούμε πόσο μικρή διαφορά υπάρχει μεταξύ ώριμων ανθρώπων αναφορικά με τη ρώμη ή τη γνώση και με πόση ευκολία μπορεί εκείνος που είναι ασθενέστερος σε ρώμη ή σε σοφία, ή και στα δύο, να καταστρέψει ολοκληρωτικά τον ισχυρότερο, καθώς δεν απαιτείται παρά μικρή ισχύς για να αφαιρεθεί η ζωή ενός ανθρώπου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι άνθρωποι στη φυσική τους κατάσταση θα όφειλαν να αποδεχθούν τη μεταξύ τους ισότητα. Κι εκείνος που δεν αξιώνει τίποτε περισσότερο μπορεί να θεωρηθεί μετριοπαθής.

3. Από την άλλη πλευρά, λαμβάνοντας υπόψη αφενός τις μεγάλες διαφορές των παθών μεταξύ των ανθρώπων και αφετέρου πόσο ματαιόδοξοι είναι ορισμένοι οι οποίοι επιθυμούν την πρωτοκαθεδρία και την υπεροχή έναντι των συνανθρώπων τους, όχι μόνο όταν είναι ισχυροί αλλά ακόμα κι όταν είναι κατώτεροι, οφείλουμε να παραδεχτούμε ως αναγκαία συνέπεια ότι οι μετριώτατοι άνθρωποι που δεν ζητούν τίποτε περισσότερο από τη φυσική ισότητα θα αποτελούν μισητό εμπόδιο για την ισχύ των άλλων, οι οποίοι και θα επιχειρήσουν να τους καθυποτάξουν. Από αυτό προκύπτει γενικευμένη δυσπιστία και αμοιβαίος φόβος μεταξύ των ανθρώπων.

4. Επιπλέον, δεδομένου ότι άνθρωποι ορισμένοι από φυσικό πάθος είναι επιθετικοί μεταξύ τους με διάφορους τρόπους, αφού ο καθένας σκέφτεται το δικό του καλό και απεχθάνεται να βλέπει τους άλλους να κάνουν το ίδιο, προκαλούν εκ των πραγμάτων ο ένας τον άλλο με λόγια ή άλλες ενδείξεις καταφρόνιας και εχθρότητας, όπως συμβαίνει σε κάθε διένεξη, μέχρι που τελικά καταλήγει η υπεροχή τού ενός έναντι του άλλου να κρίνεται από τη δύναμη και τη σωματική ρώμη.

5. Επιπροσθέτως, δεδομένου ότι πολλοί άνθρωποι ωθούνται από τις επιθυμίες τους σε έναν και μοναδικό σκοπό, ο οποίος ορισμένες φορές δεν μπορεί ούτε να γίνει αντικείμενο κοινής απόλαυσης ούτε να καταμερισθεί, συνάγεται ότι ο ισχυρότερος θα τον απολαύσει μόνος του, και βεβαίως το ποιος είναι ο ισχυρότερος θα κριθεί μέσα από μάχη. Ως εκ τούτου, αν και δεν είναι βέβαιο ότι δι-αφέρουν και τόσο από τους άλλους, οι περισσότεροι άν-

θρώποι προκαλούν –είτε από ματαιοδοξία είτε από ανταγωνιστικότητα είτε από εμμονή– εκείνους που κανονικά θα ήσαν ικανοποιημένοι με την ισότητα.

6. Δεδομένου επίσης ότι η φυσική αναγκαιότητα κάνει τους ανθρώπους να θέλουν και να επιδιώκουν το *bonum sibi*, δηλαδή το ίδιο καλό, και να αποφεύγουν ό,τι είναι επώδυνο και πάνω απ' όλα το θάνατο, αυτό τον τρομερό εχθρό της φύσης, από τον οποίο περιμένουμε τόσο την απώλεια κάθε ισχύος όσο και τον μεγάλο σωματικό πόνο που τη συνοδεύει, είναι απολύτως λογικό κάθε άνθρωπος να κάνει ό,τι μπορεί προκειμένου να συντηρήσει το ίδιο το σώμα και τα μέλη του κόντρα στο θάνατο και τη φθορά. Ό,τι δεν αντίκειται στη λογική οι άνθρωποι το ονομάζουν ΔΙΚΑΙΟ (*right*), ή *ius* ή εύλογη ελευθερία χρήσης της φυσικής μας ισχύος και ικανότητας. Αποτελεί λοιπόν *φυσικό δικαίωμα* κάθε άνθρωπου να συντηρήσει την ίδια τη ζωή του και τη σωματική του ακεραιότητα με όλη τη δύναμη που διαθέτει.

7. Εφόσον, δε, κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα σε κάποιο σκοπό κι αυτός δεν μπορεί να επιτευχθεί δίχως μέσα, δίχως δηλαδή όσα είναι αναγκαία για την εκπλήρωση του σκοπού, είναι σωστό –στο βαθμό που δεν αντίκειται στη λογική– να μετέρχεται όλα τα μέσα και να πράττει ό,τι είναι απαραίτητο για τη συντήρηση του σώματός του.

8. Κάθε άνθρωπος έχει το φυσικό δικαίωμα να κρίνει ο ίδιος την αναγκαιότητα των μέσων που θα χρησιμοποιήσει, καθώς και το μέγεθος του κινδύνου. Διότι, αν ήταν αντίθετο στη λογική να είμαι ο ίδιος κριτής του κινδύνου που με απειλεί, τότε θα ήταν λογικό να υπήρχε κάποιος

άλλος κριτής επ' αυτού. Η ίδια λογική, όμως, η οποία καθιστά κάποιον άλλο κριτή των πραγμάτων που με αφορούν, με καθιστά επίσης κριτή των θεμάτων που αφορούν τον άλλο. Επομένως, δικαιούμαι να κρίνω τη δική του ευμνηγορία είτε αυτή είναι προς όφελός μου είτε όχι.

9. Όπως η κρίση ενός ανθρώπου πρέπει, ως φυσικό δικαίωμα, να χρησιμοποιείται για δικό του όφελος, αντίστοιχα πρέπει να χρησιμοποιούνται η ρώμη, η γνώση και η δεξιότητα του καθενός, κατά τρόπο που να τον συμφέρει. Αλλιώς, δεν θα έπρεπε ένας άνθρωπος να έχει το δικαίωμα της αυτοσυντήρησής του.

10. Κάθε άνθρωπος έχει φυσικό δικαίωμα σε όλα τα πράγματα, δηλαδή δικαιούται να κάνει ό,τι τον ευχαριστεί και σε όποιον τον ευχαριστεί, να κατέχει, να χρησιμοποιεί και να απολαμβάνει όλα όσα θέλει και μπορεί. Διότι όλα όσα επιθυμεί είναι εξ ορισμού καλά κατά τη δική του κρίση, εφόσον τα επιθυμεί και μπορούν να συμβάλουν στην αυτοσυντήρησή του. Ή έτσι μπορεί να κρίνει ο ίδιος. Και αφού τονίσαμε στην παράγραφο 8 ότι μόνον ο ίδιος μπορεί να κρίνει επ' αυτού, τότε δικαίως μπορεί να κάνει τα πάντα. Για τον ίδιο λόγο, επίσης, δικαίως λέμε: «*natura debet omnia omnibus*», ότι δηλαδή η Φύση έχει δώσει τα πάντα στους πάντες, σε βαθμό που το *jus* και το *utile*, το δίκαιο και το ωφέλιμο, είναι ένα και το αυτό. Ωστόσο αυτό το δικαίωμα όλων σε όλα ισοδυναμεί στην πραγματικότητα με το να μην έχει κανείς δικαίωμα σε τίποτε, καθώς είναι μηδαιμόνο το όφελος ενός δικαίωματος για όποιον το έχει, εφόσον κάποιος άλλος, εξίσου ισχυρός ή και ισχυρότερος από αυτόν, έχει επίσης το ίδιο δικαίωμα.

11. Λαμβάνοντας, λοιπόν, ως δεδομένη την επιθετικότητα του ανθρώπου προς τους άλλους, υπάρχει ένα ακόμμα δικαίωμα όλων των ανθρώπων επί όλων των πραγμάτων, όπου ο ένας προσβάλλει εν δικαίω και ο άλλος αντιστέκεται επίσης εν δικαίω· κι έτσι οι άνθρωποι διάγουν σε διαρκή διαμάχη, αφιερωμένοι στο πώς να παρανοηθούν ο ένας τον άλλο. Η κατάσταση των ανθρώπων στο πλαίσιο αυτής της φυσικής ελευθερίας είναι κατάσταση πολέμου. Διότι ΠΟΛΕΜΟΣ (*war*) είναι η περίοδος κατά την οποία διακηρύσσεται σαφώς με λόγια και πράξεις η πρόθεση και η βούληση βίαιης αμφισβήτησης. *EIPH-NH* (*peace*) ονομάζεται η περίοδος όπου δεν υπάρχει πόλεμος.

12. Η εχθρότητα και ο πόλεμος έχουν ως αποτέλεσμα την καταστροφή της φύσης και την αλληλεξόντωση των ανθρώπων (όπως ξέρουμε ήδη τόσο από την εμπειρία σύγχρονων άγριων εθνών όσο και από τις ιστορίες των προγόνων μας, των παλαιών κατοίκων της Γερμανίας και άλλων πολιτισμένων σήμερα χωρών, όπου βρισκόμαστε λανθασμένα ολιγάριθμους και βραχύβιους, που ζουν δίχως τις πολυτέλειες και τις ανέσεις της ζωής τις οποίες εφευρίσκουν και απολαμβάνουν συνήθως οι άνθρωποι όταν υπάρχει ειρήνη). Εκείνος, λοιπόν, που επιθυμεί να ξεί σε καθεστώς ελευθερίας και δικαίωματος όλων σε όλα αντιφάσκει. Διότι κάθε άνθρωπος επιθυμεί, από φυσική αναγκαιότητα, το δικό του καλό, η επιδίωξη του οποίου είναι αντίθετη με την κατάσταση της ειρήνης· καθώς προκαλεί τη διένεξη μεταξύ ανθρώπων που είναι φύσει ίσοι και ικανοί να καταστρέψουν ο ένας τον άλλο.

13. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το δικαίωμα να προστατεύουμε τον εαυτό μας βάσει της κρίσης και της δύναμής μας πηγάζει από τον κίνδυνο, και ότι ο κίνδυνος αυτός προκαλείται από την ισότητα ισχύος μεταξύ των ανθρώπων, είναι πολύ λογικότερο να αποτρέπει ο άνθρωπος την ισότητα αυτή πριν ακόμη εμφανιστεί ο κίνδυνος και προτού χρειαστεί να εμπλακεί σε μάχη. Ως εκ τούτου, ένας άνθρωπος που έχει κάποιον άλλο υπό την εξουσία του και τον διοικεί, τον ηγεμονεύει και του κάνει καλό ή κακό, αντλεί από το πλεονέκτημα της εξουσίας του το δικαίωμα να φροντίζει για την απόλαυσή του διασφαλισμένος έναντι αυτού που εξουσιάζει. Εκείνος, επομένως, ο οποίος έχει ήδη καθυποτάξει τον αντίπαλό του ή έχει θέσει υπό την εξουσία του οποιονδήποτε άλλον (ο οποίος, λόγω ηλικίας ή λόγω αδυναμίας, δεν είναι σε θέση να του αντισταθεί), έχει το φυσικό δικαίωμα να λάβει κάθε δυνατή προφύλαξη ώστε αυτό το άγουρο, ανίσχυρο και υποταγμένο άτομο να μην μπορεί να αντιστρέψει την κατάσταση στο μέλλον. Διότι, εφόσον αποβλέπουμε πάντοτε στη δική μας ασφάλεια και αυτοσυντήρηση, είναι εμφανές ότι ερχόμαστε σε αντίθεση με τη βούληση αυτή αν αποπέμψουμε ένα τέτοιο πρόσωπο και συγχρόνως του επιτρέψουμε να γίνει ισχυρός και να καταστεί εχθρός μας. Ως εκ τούτου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ακαταμάχητη ισχύς συνιστά φυσικό δίκαιο.

14. Εφόσον, όμως, είναι δεδομένη η ισότητα των ανθρώπων ως προς τη ρώμη και τις άλλες φυσικές ικανότητες, έπεται ότι ουδείς διαθέτει αρκετή δύναμη ώστε να είναι βέβαιος πως θα τη διατηρήσει για μεγάλο χρονικό δι-

άστημα, εάν παραμείνει σε διαρκή κατάσταση εχθρότητας και πολέμου. Συνεπώς, η λογική υπαγορεύει στον καθένα να επιδιώκει την ειρήνη για το δικό του καλό, να εξαντλεί κάθε ελπίδα για την επίτευξή της και να ενισχύει τον εαυτό του όσο είναι δυνατόν, έτσι ώστε να αμύνεται απέναντι σ' εκείνους με τους οποίους δεν μπορεί να επιτευχθεί ειρήνη, προβαίνοντας σε όλες τις απαραίτητες προς τούτο ενέργειες.

κές τεκμήριο ότι εκείνα τα έθνη πίστευαν πως μόνο στο όνομα του Θεού μπορεί να δοθεί όρκος.

16. Δεδομένου, όμως, ότι οι άνθρωποι δεν μπορεί να φοβούνται μια δύναμη στην οποία δεν πιστεύουν, κι ένας όρκος είναι άσκοπος αν δεν έχουμε το φόβο εκείνου στο όνομα του οποίου ορκιζόμαστε, είναι απαραίτητο όποιος ορκίζεται να το κάνει σύμφωνα με τη δική του θρησκεία και όχι σύμφωνα με τη θρησκεία εκείνου που τον βάζει να ορκιστεί. Διότι, αν και όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν εκ φύσεως ότι υπάρχει μια ανώτερη πανίσχυρη δύναμη, εντούτοις δεν ορκίζονται σε αυτήν υπό οποιαδήποτε άλλη μορφή ή όνομα πέραν αυτού που επαγγέλλεται η δική τους θρησκεία (την οποία θεωρούν ως τη μόνη αληθή).

17. Από τον ορισμό του όρκου είναι προφανές ότι αυτός δεν καθιστά πιο δεσμευτική την υποχρέωση εκτέλεσης του ένορκου συμφώνου· απλώς εκθέτει τον παραβάτη στον κίνδυνο μεγαλύτερης τιμωρίας.

18. Τα σύμφωνα και οι όρκοι είναι *de voluntatis*,⁴³ δηλαδή *de possibilitibus*.⁴⁴ Άρα δεν έχει νόημα να προσδοκά ο πιστωτής την υπόσχεση αδύνατων πραγμάτων από την πλευρά του οφειλέτη, διότι τα αδύνατα δεν υποβάλλονται σε στάθμιση (βλ. Κεφάλαιο XIII, παράγραφος 10, όπου αναλύεται η πλευρά του πιστωτή). Συνεπώς, κανένα σύμφωνο δεν μπορεί να μας δεσμεύει πέραν του ορίου των πραγματικών δυνατοτήτων μας, είτε πρόκειται για την εκπλήρωση του υπεσχημένου πράγματος είτε για κάτι ανάλογο.

43. Λατ.: βέσει βούλησης.

44. Λατ.: βέσει δυνατοτήτων.

Κεφάλαιο XVI

Μερικοί από τους νόμους της φύσης

1. Είναι κοινός τόπος ότι όλα στη φύση έχουν κάποιο σκοπό. Κι όπως η αλήθεια ενός συμπεράσματος δεν είναι παρά η αλήθεια των συλλογισμών από τους οποίους αυτό συνάγεται, έτσι και η ισχύς της εντολής ή του νόμου της φύσης δεν είναι παρά η ισχύς των λόγων οι οποίοι παρακινούν σε συμμόρφωση προς αυτόν. Συνεπώς, ο νόμος της φύσης τον οποίο διατυπώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (παράγραφος 2), περί του ότι *κάθε άνθρωπος πρέπει να παραιτηθεί από το δικαίωμα κ.ο.κ.*, θα ήταν εντελώς μάταιος και ατελέσφορος αν δεν υπήρχε ένας άλλος νόμος της φύσης που ορίζει ότι: *κάθε άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να τηρεί και να εκπληρώνει τα σύμφωνα που συνάπτει*. Διότι, ποιο το όφελος να μας υποσχεθούν τα πάντα ή και να μας δώσουν τα πάντα, αν ο προσφέρων ή υποσχόμενος δεν εκπληρώσει την υπόσχεση ή αν διατηρήσει το δικαίωμα να πάρει πίσω ό,τι έδωσε;

2. Η παράβαση ή η παραβίαση μιας συμφωνίας είναι αυτό που ονομάζουμε ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΒΛΑΒΗΣ (*injuria*), και αποτελεεί πράξη ή παράλειψη η οποία ως εκ τούτου ονομάζεται ΑΔΙΚΗ (*iniuria*). Διότι πρόκειται για πράξη ή πα-

ράλεια εκτός δικαιοσύνης, αφού αυτό έχει ήδη μεταβιβαστεί ή απεμποληθεί. Αυτό που στις καθημερινές πράξεις και συνομιλίες τους οι άνθρωποι αποκαλούν πρόκληση βλάβης και αδικία είναι παρόμοιο με εκείνο που ονομάζεται *άτοπο* στην επιχειρηματολογία και τις διαμάχες των Σχολαστικών. Όταν κάποιος οδηγείται σε αντίφαση προς έναν ισχυρισμό τον οποίο προηγουμένως υποστήριξε, λέμε ότι διαπράττει *ατόπια*. Με τον ίδιο τρόπο, όταν κάποιος ωθούμενος από το πάθος κάνει ή παραλείπει κάτι που προηγουμένως είχε υποσχεθεί διά συμφώνου να μην κάνει ή να μην παραλείψει, τότε λέμε ότι διαπράττει *αδίχημα*. Σε κάθε παραβίαση συμβολαίου υπάρχει αντίφαση: διότι ο συμβαλλόμενος θέλει να πράξει ή να παραλείψει κάτι σε μέλλοντα χρόνο, ενώ όποιος διαπράττει κάτι λειτούργει σε παρόντα χρόνο, που όμως περιέχεται στον προβλεπόμενο από το συμφωνο μέλλοντα χρόνο. Συνεπώς, η αντίφαση συνίσταται στο ότι εκείνος που παραβαίνει ένα συμφωνο θέλει τη διάπραξη και συγχρόνως τη μη διάπραξη του ίδιου πράγματος. Έτσι, η πρόκληση βλάβης αποτελεί *ατόπια* κατά τη σύζηση, όπως το *ατόπια* αποτελεί μια μορφή *αδίχηματος* κατά την αντιπαράθεση.

3. Σε κάθε παράβαση συμφώνου η βλάβη βαρύνει μόνο εκείνον προς τον οποίο έγινε το συμφωνο, ανεξαρτήτως του ποιος ζημιώνεται τελικά. Για παράδειγμα: κάποιος συνάπτει ένα συμφωνο υπακοής με τον κύριό του, και ο κύριός του τον διατάζει να δώσει χρήματα σε έναν τρίτο· πράγμα που υπόσχεται να κάνει, αλλά δεν το κάνει. Παρά το γεγονός ότι αυτή η παράλειψη ζημιώνει τον τρίτο, η βλάβη εντούτοις προκλήθηκε μόνο εις βάρος του

κυρίου του. Διότι δεν θα μπορούσε κάποιος να παραβεί ένα συμφωνο που δεν έχει συνάψει, και επομένως δεν μπορεί να προκαλέσει βλάβη αφού η πρόκληση βλάβης έγκειται εξ ορισμού στην παράβαση συμφώνου.

4. Οι λέξεις *δίκαιο*, *άδικο*, *δικαιοσύνη* και *αδικία* είναι διαφορούμενες και η σημασία τους ποικίλλει. Διότι η *αδικία* και η *δικαιοσύνη* όταν χαρακτηρίζουν πράξεις σημαίνουν το ίδιο πράγμα με την πρόκληση και τη μη πρόκληση βλάβης, αντιστοίχως, και χαρακτηρίζουν *δίκαιη* ή *άδικη* την πράξη, αλλά όχι και τον άνθρωπο (αυτών τον ονομάζουν *ένοχο* ή *μη ένοχο*). Όταν, όμως, οι λέξεις *αδικία* και *δικαιοσύνη* χαρακτηρίζουν ανθρώπους σημαίνουν *ροπή*, συναισθηματική κλίση και φυσική προδιάθεση, δηλαδή *πάθος* του νου, τα οποία ευθύνονται για την πρόκληση *δίκαιων* ή *άδικων* πράξεων. Έτσι, όταν λέμε ότι ένας άνθρωπος είναι *δίκαιος* ή *άδικος*, εννοούμε όχι την πράξη αλλά το *πάθος* και τη φυσική του ικανότητα να προβεί σε μια τέτοια πράξη. Ένας *δίκαιος* άνθρωπος ενδέχεται να τελέσει μια *άδικη* πράξη και ένας *άδικος* άνθρωπος να ενεργεί *δίκαια* όχι σε μία μόνο αλλά στις περισσότερες από τις πράξεις του, καθώς η *οδοντι* *peccare*⁴⁵ ενυπόχει τόσο στον *άδικο* όσο και στον *δίκαιο* άνθρωπο, αλλά για διαφορετικούς λόγους. Διότι ο *άδικος* άνθρωπος, ο οποίος απέχει από την πρόκληση βλάβης σε κάποιον άλλο φοβούμενος την τιμωρία, δηλώνει σαφώς ότι η δικαιοσύνη των πράξεών του εξαρτάται από το σύνταγμα της πολιτείας,

45. Λατ.: *απέχθεια* για το αμαρτάνειν.

βάσει του οποίου επιβάλλονται οι ποινές, οι οποίες στη φυσική κατάσταση θα μπορούσαν να είναι δίκαιες ή άδικες, ανάλογα με την πηγή προέλευσής τους. Θα πρέπει λοιπόν να έχουμε κατά νου αυτή τη διάκριση μεταξύ δικαιουσύννης και αδικίας: όταν η αδικία σημαίνει ενοχή, τότε η πράξη είναι δίκαιη ή άδικη αλλά όχι και ο άνθρωπος. Όταν η δικαιουσύννη σημαίνει μη ενοχή, τότε οι πράξεις είναι δίκαιες αλλά όχι πάντα και ο άνθρωπος. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν οι όροι δικαιουσύννη και αδικία αναφέρονται σε ροπές του νου, τότε ο άνθρωπος μπορεί να είναι δίκαιος ή άδικος, όχι όμως αντιστοίχως και όλες του οι πράξεις.

5. Σχετικά με τη δικαιουσύννη των πράξεων, αυτή διαίρεται συνήθως σε συναλλακτική και διανεμητική δικαιουσύννη. Η πρώτη έγκειται στην αριθμητική ενώ η δεύτερη στη γεωμετρική αναλογία. Η συναλλακτική δικαιουσύννη εφαρμόζεται σε συναλλαγές, όπως είναι η αγορά, η πώληση και η ανταλλαγή. Στη διανεμητική δικαιουσύννη κάθε πράγμα δίδεται στον καθένα σύμφωνα με την αξία του. Η διάκριση αυτή δεν είναι ξεκάθαρη, και για το λόγο αυτό η πρόσκληση βλάβης, η οποία αποτελεί αδικοπραγία, συνίσταται όχι σε ανισότητα μεταξύ ανταλλασσόμενων ή διανεμόμενων πραγμάτων αλλά σε ανισότητα την οποία οι άνθρωποι (σε αντιδιαστολή με τη φύση και τη λογική) υποθέτουν ότι οι ίδιοι υφίστανται σε σύγκριση με τους συνανθρώπους τους. Αλλά γι' αυτή την ανισότητα θα μιλήσουμε παρακάτω. Σχετικά με τη συναλλακτική δικαιουσύννη, η οποία εφαρμόζεται στις αγορές, παρά το γεγονός ότι το αγορασθέν αντικείμενο ενδέχεται να μην είναι ίσης αξίας με το τίμημα.

που καταβλήθηκε γι' αυτό, εντούτοις, απ' τη στιγμή που τόσο ο πωλητής όσο και ο αγοραστής έκριναν οι ίδιοι την αξία του και είναι αμφοτέρωθεν ικανοποιημένοι, δεν υφίσταται περίπτωση βλάβης που να προκλήθηκε από οποιοδήποτε από τα δύο μέρη, εφόσον κανείς δεν έδωσε πίστη ούτε σύναψε συμφωνία με τον άλλο. Σχετικά με τη διανεμητική δικαιουσύννη, η οποία συνίσταται στη διανομή των δικών μας κερδών -αφού ένα πράγμα θεωρείται δικό μας επειδή μπορούμε να το διαθέσουμε κατά βούληση-, δεν μπορεί να αποτελέσει πρόσκληση βλάβης εις βάρος οποιουδήποτε προσώπου το γεγονός ότι επιδεικνύουμε μεγαλύτερη γενναιοδωρία προς κάποιον σε σχέση με κάποιον άλλο, εκτός κι αν είμαστε υποχρεωμένοι να πράξουμε διαφορετικά βάσει συμφώνου στην περίπτωση αυτή η αδικία έγκειται στην παραβίαση του συμφώνου και όχι στην ανισότητα της διανομής.

6. Είναι συχνό το φαινόμενο κάποιος να ωφελεί κάποιον άλλο ή να συμβάλλει στην ενίσχυση της ισχύος του χωρίς να υποχρεούται από κανένα συμβόλαιο, αλλά κινούμενος μόνο από την πεποίθηση και την πίστη του ότι θα κερδίσει τη συμπάθεια και την εύνοια του προσώπου αυτού, και έτσι θα μπορέσει να αποκομίσει μεγαλύτερο όφελος από τον μικρότερο - όφελος ή βοήθεια για δικό του λογαριασμό. Διότι από φυσική αναγκαιότητα κάθε άνθρωπος αποβλέπει, με όλες τις εκουσίες ενέργειές του, σε κάτι καλό για τον εαυτό του. Στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί νόμο της φύσης ότι: κανείς δεν πρέπει να επιτρέψει να περιέρχεται σε χειρότερη κατάσταση κάποιος άλλος επειδή πίστεψε στη φιλευσπλαχνία ή την

καλοσύνη του πρώτου. Αν το αντίθετο ήταν κανόνας, οι άνθρωποι δεν θα τολμούσαν να συνδράμουν ο ένας τον άλλο, ούτε θα επιζητούσαν ο ένας το έλεος του άλλου υπό οποιοσδήποτε όρους θα θεωρούσαν μάλλον αναμενόμενη ακόμη και την πιο ακραία πράξη εχθρότητας. Επιπλέον, υπό ένα τέτοιο κράτος καθολικής καχυποψίας, οι άνθρωποι όχι μόνο θα βρισκονταν συνεχώς σε πόλεμο αλλά και θα φοβούνταν μην εκτεθούν αναλαμβάνοντας οποιαδήποτε ειρηνευτική πρωτοβουλία. Τούτο όμως πρέπει να γίνει κατανοητό από εκείνους που ευεργετούν τους άλλους (όπως έχω ήδη αναφέρει) μόνο στη βάση της εμπιστοσύνης και όχι χάριν δόξας ή επίδειξης. Διότι, όταν λειτουργούν κινούμενοι από εμπιστοσύνη, η ανταμοιβή τους είναι ο σκοπός στον οποίο αποβλέπουν, δηλαδή να τύχουν καλής μεταχείρισης. Αν πάλι το κάνουν για επίδειξη, εισπράττουν από μόνοι τους την ανταμοιβή τους.

7. Καθώς όμως εν προκειμένω δεν υφίσταται σύμφωνο, η παραβίαση αυτού του νόμου της φύσης δεν είναι ορθό να ονομάζεται πρόκληση βλάβης. Έχει ένα άλλο όνομα, αυτό της ΑΧΑΡΙΣΤΙΑΣ (*ingratitude*).

8. Αποτελεί επίσης νόμο της φύσης ότι: *κάθε άνθρωπος βοηθά και εξυπηρετεί το συνάνθρωπό του στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό χωρίς να θέτει σε κίνδυνο τον εαυτό του και τα μέσα που διαθέτει ο ίδιος για να συντηρείται και να αμύνεται*. Διότι, εφόσον οι αιτίες του πολέμου και του αφανισμού προέρχονται από τα πάθη εκείνα που μας ωθούν να εξυπηρετούμε τον εαυτό μας και να υποσκελίζουμε όσο γίνεται τους άλλους, έπειτα ότι το πάθος βάσει του οποίου πασχίζουμε να εξυ-

πηρετούμε ο ένας τον άλλο πρέπει να αποτελεί την αιτία της ειρήνης. Το εν λόγω πάθος είναι η ευσπλαχνία, όπως ορίστηκε στο Κεφάλαιο ΙΧ, παράγραφος 17.

9. Σε τούτο τον κανόνα της φύσης περιλαμβάνεται και η επιταγή να *συγχωρεί κάποιος όποιον του έκανε κακό, εφόσον εκείνος μεταμεληθεί και παρέχει τις αναγκαίες εγγυήσεις για το μέλλον*. Διότι η ΣΥΓΧΩΡΕΣΗ (*pardon*) είναι ειρήνη προσφερόμενη σε εκείνον που τη ζητά αφού προηγουμένως προκάλεσε πόλεμο. Άρα, όταν παραχωρούμε ειρήνη σε κάποιον ο οποίος δεν μεταμελείται ούτε παρέχει εγγυήσεις για τη διατήρηση της ειρήνης στο μέλλον, δεν το κάνουμε από ευσπλαχνία αλλά από φόβο. Διότι όποιος δεν μεταμελείται διατηρεί το αίσθημα της εχθρότητας, όπως κάνει και όποιος αρνείται να δώσει εγγυήσεις συνεπώς δεν επιδιώκει πραγματικά την επίτευξη ειρήνης αλλά μάλλον να αποκτήσει πλεονέκτημα. Άρα η συγχώρεσή του δεν αποτελεί επιταγή του φυσικού νόμου ούτε συνιστά ευσπλαχνία, ενδέχεται όμως ορισμένες φορές να δηλώνει σύνεση. Ειδάλλως, εάν δεν συγχωρούμε όταν δηλώνεται μεταμέλεια και παρέχονται εγγυήσεις για το μέλλον, με δεδομένο ότι οι άνθρωποι συνεχώς προκαλούν ο ένας τον άλλο, θα είχαμε μόνιμη διατάραξη της ειρήνης, κάτι αντίθετο με τον γενικό νόμο της φύσης.

10. Εφόσον ο νόμος της φύσης επιτάσσει τη συγχώρεση όταν υπάρχει μεταμέλεια και παρέχονται εγγυήσεις για το μέλλον, ο ίδιος νόμος συνεπάγεται ότι *δεν πρέπει να προβαίνουμε σε καμία πράξη εκδίκησης σκοπεύμενοι την παρελθούσα προσβολή, αλλά αναλογιζόμενοι το μελλοντικό μας όφελος*. Τούτο σημαίνει ότι κάθε πράξη εκδί-

κησης θα πρέπει να αποσκοπεί στη διόρθωση είτε του επιτιθέμενου είτε των άλλων μέσω της παραδειγματικής τιμωρίας τους· πράγμα που αποτυπώνεται επαρκώς στο γεγονός ότι ο φυσικός νόμος επιτάσσει τη συγχώρεση όταν διασφαλίζεται το μέλλον. Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται επίσης από το γεγονός ότι η εκδίκηση, όταν αναφέρεται σε παρελθούσα προσβολή, ισοδυναμεί μόνο με δόξα και θρίαμβο στο παρόν, και δεν αποβλέπει σε κανένα σκοπό, αφού ο σκοπός συνεπάγεται κάποιο μελλοντικό καλό. Ό,τι δεν αποβλέπει σε κάποιο σκοπό είναι άσκοπο· κατά συνέπεια ο θρίαμβος της εκδίκησης συνιστά ματαιοδοξία. Και ό,τι είναι μάταιο αντιβαίνει στη λογική. Επιπλέον, το να βλάπτουμε τους άλλους χωρίς λόγο είναι αντίθετο προς αυτό το οποίο εξ υποθέσεως είναι ωφέλιμο για κάθε άνθρωπο, δηλαδή την ειρήνη. Και ό,τι είναι αντίθετο στην ειρήνη είναι αντίθετο στο νόμο της φύσης.

11. Επειδή όλες οι ενδεξιές με τις οποίες δηλώνουμε εχθρότητα και περιφρόνηση προς τους άλλους προκαλούν στον μέγιστο βαθμό διενέξεις και συρράξεις (αφού κι αυτή ακόμα η ζωή, υπό συνθήκες διαρκούς περιφρόνησης, παύει να εκτιμάται ως αξία που την απολαμβάνει κανείς, πόσω μάλλον δε η ειρήνη), συνάγεται κατ' ανάγκη ο εξής νόμος της φύσης: *κανείς δεν πρέπει να μέμφεται, να καθυβρίζει, να χλευάζει ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο να δείχνει εχθρότητα, περιφρόνηση ή έλλειψη εκτίμησης σε οποιονδήποτε άλλον.* Αυτός ο νόμος εφαρμόζεται όμως ελάχιστα. Τι συννηθέστερο από την καταφρόνια των πλουσίων προς εκείνους που δεν είναι; Ή τις επικρίσεις όσων κάθονται στη θέση των δικαστών προς εκείνους που βρισκονται στο

εδώλιο του κατηγορουμένου, παρά το γεγονός ότι η ταπείνωση των τελευταίων δεν αποτελεί μέρος της τιμωρίας για το έγκλημά τους ούτε προβλέπεται από το δικαστικό λειτουργήμα; Αλλά έχει επικρατήσει ό,τι εθεωρείτο νόμιμο για τον άρχοντα απέναντι στον οικόσιτο υπηρέτη του να αποτελεί πρακτική που εφαρμόζεται σαν να ήταν νόμιμη από τους ισχυρότερους προς τους ασθενέστερους, παρά το γεγονός ότι διόλου δεν συμβάλλουν στη διαβίωσή τους.

12. Αποτελεί επίσης νόμο της φύσης ότι: *οι άνθρωποι οφείλουν να επιτρέπουν αδιακρίτως ο ένας στον άλλο την άσκηση του εμπορίου και την ελεύθερη μετακίνηση.* Διότι όποιος το επιτρέπει αυτό σε κάποιον ενώ το αρνείται σε κάποιον άλλον δηλώνει με τον τρόπο αυτό την εχθρότητά του προς τον δεύτερο, και η δήλωση εχθρότητας συνιστά κήρυξη πολέμου. Κάπως έτσι προέκυψε και ο Πελοποννησιακός μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών. Αν οι Αθηναίοι είχαν επιτρέψει στους Μεγαρείς, τους γείτονές τους, να μετακινούνται ελεύθερα στα λιμάνια και τις αγορές τους, εκείνος ο πόλεμος δεν θα είχε ξεσπάσει ποτέ.⁴⁶

13. Επιπλέον, νόμος της φύσης είναι και το εξής: *όλοι οι αγγελιαφόροι της ειρήνης -και τέτοιοι είναι όσοι ασχολούνται με την καλλιέργεια και τη διατήρηση της φιλικής μεταξύ των ανθρώπων- μπορούν να διακινούνται με ασφάλεια.* Αφού η ειρήνη αποτελεί τον γενικό νόμο της φύσης, θα πρέπει να περιλαμβάνονται σε αυτόν και τα μέσα για την τήρησή του, όπως είναι αυτοί οι άνθρωποι.

46. Ο Hobbes είχε ήδη δημοσιεύσει από το 1628 τη μετάφραση του Πελοποννησιακού Πολέμου του Θουκυδίδη. (Σ.τ.Μ.)

Κεφάλαιο XVII

Άλλοι νόμοι της φύσης

1. Το ερώτημα ποιος είναι ο καλύτερος άνθρωπος μπορεί να προσδιοριστεί μόνο μέσα στο πλαίσιο του θεσμού της διακυβέρνησης και της πολιτικής, παρ' ότι κάποιιο αδειάζ το θέτουν στο πλαίσιο της φύσης θεωρώντας ότι ορισμένοι άνθρωποι είναι ανώτεροι από άλλους εξ αίματος. Αλλά και ο Αριστοτέλης -οι απόψεις του οποίου έχουν σήμερα πολύ μεγαλύτερη επιρροή από οποιοδήποτε άλλο- σφάλλει επ' αυτού. Και τούτο διότι απέναντι σε τόσο μεγάλη σημασία στις εκ φύσεως διαφορές μεταξύ των ανθρώπων, ώστε δεν δίστασε να θέσει ως βάση ολόκληρης της πολιτικής του θεωρίας την άποψη ότι μερικοί άνθρωποι είναι εκ φύσεως άξιοι να κυβερνούν και άλλοι είναι εκ φύσεως υποχρεωμένοι να υπηρετούν. Αυτή η θέση όχι μόνο αποδυνάμωσε το συνολικό πλαίσιο της πολιτικής του θεωρίας, αλλά και προσέδωσε στους ανθρώπους προφάσεις και προσχήματα με τα οποία διαταράσσουν και παρεμποδίζουν τη μεταξύ τους ειρήνη. Εάν πράγματι υπήρχε τέτοια φυσική διαφορά, εάν δηλαδή ο κύριος και ο υπηρέτης δεν προέκυπταν κοινή συναινέσει αλλά βάσει κάποιας εγγενούς υπεροχής, τότε θα ετίθετο ζήτημα ποιος

διαθέτει φυσική ανωπερότητα έναντι των άλλων και ποιος είναι τόσο μικρόνους ώστε να μη θέλει να είναι κύριος του εαυτού του· κάτι που δεν θα επιλυόταν ποτέ μεταξύ των ανθρώπων. Κάθε άνθρωπος πιστεύει ότι είναι, τουλάχιστον, ικανός να εξουσιάζει τους άλλους. Και όποτε ξέσπασε διαμάχη ανάμεσα σε περισσότερο και λιγότερο οξύνους (όπως έχει συχνά συμβεί σε περιπτώσεις εξέγερσης ή εμφύλιου πολέμου), οι τελευταίοι κέρδισαν τη μάχη. Όσο δε οι άνθρωποι διεκδικούν για τον εαυτό τους περισσότερες τιμές από όσες αποδίδουν στους άλλους, δεν αντιλαμβάνονται πώς μπορούν να ζήσουν ειρηνή. Άρα πρέπει να υποθέσουμε ότι για την επίτευξη της ειρήνης η φύση έχει επιβάλει τον ακόλουθο νόμο: *Όλοι οι άνθρωποι αναγνωρίζουν τους άλλους ανθρώπους ως ίσους*. Η παραβίαση αυτού του νόμου ονομάζεται *ΥΠΕΡΦΑΝΕΙΑ (pride)*.

2. Όπως ήταν απαραίτητο να μη διατηρήσει κάθε άνθρωπος όλα του τα δικαιώματα, εξίσου απαραίτητο ήταν να διατηρήσει κάποια από αυτά. Για παράδειγμα, όσον αφορά το ίδιο του το σώμα, ο άνθρωπος δεν μπορεί να μεταβιβάσει το δικαίωμά του να το υπερασπίζεται. Άλλα παραδείγματα είναι η χρήση της φωτιάς, του νερού, του καθαρού αέρα, της κατοικίας, και γενικά όσων είναι απαραίτητα στη διαβίωση. Εξάλλου, ο νόμος της φύσης δεν επιβάλλει την αποστέρηση άλλων δικαιωμάτων πλην εκείνων που δεν μπορούν να διατηρηθούν χωρίς να απολεσθεί η ειρήνη. Εφόσον λοιπόν πολλά δικαιώματα διατηρούνται όταν είμαστε σε κατάσταση ειρήνης με τους άλλους, η λογική και ο νόμος της φύσης ορίζουν ότι: *Όταν ένας άνθρωπος επιθυμεί να διατηρήσει οποιοδήποτε δι-*

καίωμα, οφείλει να αναγνωρίσει ότι και όλοι οι άλλοι άνθρωποι μπορούν να διατηρήσουν το ίδιο δικαίωμα. Όποιος δεν το τηρεί αυτό αντιτίθεται στην ισότητα που αναφέραμε παραπάνω. Διότι η ιστιμιά μεταξύ των ανθρώπων δεν αφορά μόνο την αξία, αλλά και το συμφέρον όπως και το σεβασμό. Η αναγνώριση αυτής της ιστιμιάς είναι το ίδιο με την αναλογική παραχώρηση (*aequalitas proportionalis proportionalibus*). Καθόσον, όταν επιτρέπουμε τα ίδια πράγματα σε όλους τους ανθρώπους, αυτή η παραχώρησή μας είναι ανάλογη με το πλήθος των ανθρώπων στους οποίους γίνεται. Αυτό εννοούν οι άνθρωποι με τον όρο «κατανεμητική δικαιοσύνη», που ορθώς ονομάζεται *ΔΙΚΑΙΟ (equity)*. Η παραβίασή του είναι αυτό που οι Έλληνες ονομάζουν *Πλεονεξία*,⁴⁷ η οποία γενικώς θεωρείται ζηλοφθονία, αλλά μάλλον εκφράζεται ακριβέστερα με τον όρο *ΚΑΤΑΠΑΤΗΣΗ (encroaching)*.

3. Εάν δεν ισχύει κάποια άλλη συνθήκη, τότε ο νόμος της φύσης ορίζει το εξής: *Όλα τα αγαθά που δεν μπορούν να διαιρεθούν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται από κοινού, κατ' αναλογία προς τον αριθμό τους ή χωρίς περιορισμό όταν η ποσότητά τους επαρκεί*. Στο πρώτο σκέλος υποθέτουμε ότι το κοινόχρηστο αγαθό δεν επαρκεί για να χρησιμοποιηθεί άνευ περιορισμού εάν ορισμένοι κάνουν μεγαλύτερη χρήση του από τους υπόλοιπους, και άρα δεν τηρείται η ισότητα, πράγμα που απαιτείται στο δεύτερο σκέλος. Αυτό, όπως κι όλοι οι υπόλοιποι νόμοι

47. Ελληνικά στο πρωτότυπο.

της φύσης, ισχύει μόνο στην περίπτωση που δεν συντρέχουν άλλες συνθήκες· διότι μπορεί κάποιος να έχει απεμπολήσει το δικαίωμά του στην κοινοχρησία, οπότε τα πράγματα αλλάζουν.

4. Σε όλα δεν μπορούν ούτε να διαιεθούν ούτε να χρησιμοποιηθούν από κοινού, ο φυσικός νόμος πρέπει να είναι: κλήρος ή εναλλασσόμενη χρήση. Ειδάλλως δεν μπορεί να διασφαλιστεί η ισότητα. Ως προς την εναλλασσόμενη χρήση, όποιος ξεκινά έχει το πλεονέκτημα· μόνον ο κλήρος αποκαθιστά την ισότητα. Ως εκ τούτου, στα αγαθά που είναι αδιαίρετα και αμετάδοτα ο νόμος της φύσης είναι ότι: *Η χρήση τους πρέπει να είναι εναλλασσόμενη ή το πλεονέκτημα να δίδεται με κλήρο*. Διότι δεν εξασφαλίζεται αλλιώς η ισότητα, και η ισότητα είναι ο νόμος της φύσης.

5. Υπάρχουν δύο τρόποι κληρώσεων: ο αυθαίρετος, που γίνεται από τους ανθρώπους και είναι ευρύτερα γνωστός με ονόματα όπως κλήρος, τύχη, ρίσκο και άλλα παρόμοια, και ο φυσικός τρόπος, όπως είναι η πρωτοτοκία, η τύχη δηλαδή του να γεννηθείς πρώτος. Από εκεί προέρχεται και ο όρος «κληρονομιά», που σημαίνει τυχαία κατανομή. Δεύτερον, υπάρχει το *prima occupatio*, δηλαδή η πρώτη κτήση ή εύρεση κάποιου πράγματος του οποίου κανείς δεν έκανε χρήση πρωύτερα, κάτι το οποίο είναι κυρίως θέμα τύχης.

6. Παρά το γεγονός ότι οι άνθρωποι συμφωνούν με τους παραπάνω φυσικούς νόμους και προσπαθούν να τους τηρούν, εντούτοις, αν αναλογιστούμε τα ανθρώπινα πάθη, είναι δύσκολο να κατανοήσουμε ποιες πράξεις

και υπό ποιες περιστάσεις παραβιάζουν τους εν λόγω νόμους. Πολλές διαμάχες προκύπτουν ανάλογα με τις ερμηνείες που δίδονται επ' αυτού· η ειρήνη εξανεμίζεται και οι άνθρωποι επιστρέφουν στο προγενέστερο στάδιο της εχθρότητας. Για την επίλυση τέτοιων αντιπαραθέσεων είναι απαραίτητο να υπάρξει κάποιος διαιτητής και κριτής, την ετιμωρία του οποίου σφειλούν να αποδέχονται και τα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Άρα, είναι φυσικός νόμος ότι: *Σε κάθε αντιπαράθεση, τα εμπλεκόμενα μέρη σφειλούν να συμφωνήσουν στο πρόσωπο ενός διαιτητή, τον οποίο εμπιστεύονται αμφότεροι, και να συμφωνήσουν ότι θα αποδεχτούν την ετιμωρία του*. Διότι, όταν ο καθένας είναι κριτής του εαυτού του, τότε δεν υφίσταται καν κριτής. Όταν ο καθένας ορίζει από μόνος του το δίκιο του, το αποτέλεσμα είναι να καταργείται το δίκιο. Και όπου δεν υπάρχει κριτής, δεν υπάρχει και τέλος της αντιπαράθεσης, άρα η εχθρότητα παραμένει.

7. Ως εκ τούτου, ΔΙΑΙΤΗΣ (arbitrator) ή κριτής είναι αυτός τον οποίο εμπιστεύονται οι εμπλεκόμενοι σε μια αντιπαράθεση για να καθορίσει το αποτέλεσμα εκφράζοντας τη δική του κρίση σχετικά. Εκ τούτου μπορούμε να συμπεράνουμε το εξής: πρώτον, ότι ο κριτής δεν πρέπει να ενέχεται στην αντιπαράθεση, διότι σε αυτή την περίπτωση είναι εμπλεκόμενος και θα πρέπει να κριθεί από κάποιον άλλο· δεύτερον, ο κριτής δεν πρέπει να κάνει καμία συμφωνία με τον έναν από τους εμπλεκόμενους για να αποφασίσει εις βάρος του άλλου· ούτε πάλι να δεσμευτεί υπέρ το δέον ότι η ετιμωρία του θα είναι δικαίη γιατί τότε οι εμπλεκόμενοι γίνονται κριτές της από-

φασης, οπότε η αντιπαράθεση θα παραμείνει ανεπίλυτη. Παρά την εμπιστοσύνη πάντως προς το πρόσωπό του και παρά την ίση μεταχείριση την οποία ο φυσικός νόμος του υπαγορεύει, ο διαιτητής παραβιάζει το νόμο εάν, από εύνοια ή εμπάθεια προς τον έναν από τους εμπλεκόμενους, βγάλει άλλη ετυμολογία από αυτήν που θεωρεί δίκαιη. Και τρίτον, ουδείς μπορεί να κρίσει τον εαυτό του κριτή σε οποιαδήποτε αντιπαράθεση μεταξύ άλλων ανθρώπων, χωρίς τη συναίνεση των ίδιων των εμπλεκόμενων.

8. Είναι επίσης φυσικός νόμος ότι: *Ουδείς μπορεί να επιβάλει τις συμβουλές ή τις συστάσεις του σε κάποιον που δηλώνει απρόθυμος να τις ακούσει*. Διότι ένας άνθρωπος πρέπει να δέχεται συμβουλές προς το συμφέρον του, και όχι με βάση το συμφέρον του συμβούλου του. Άλλωστε η παροχή δίδεται και προς όφελος του συμβούλου, με τον οποίο συχνά έχουμε κάθε λόγο να είμαστε καχύποπτοι. Οι συμβουλές, εξάλλου, τις οποίες κάποιος είναι απρόθυμος να ακούσει συνιστούν άσκοπη παρενόχλησή του, και οι παρενοχλήσεις τείνουν να διασαλεύουν την ειρήνη. Άρα, είναι νόμος της φύσης να αποφεύγουμε την επιβολή συμβουλών.

9. Κάποιος που βλέπει όλους αυτούς τους φυσικούς νόμους να διατυπώνονται επαγωγικά με τόσο πολλές λέξεις και τόσο δυσκολία μπορεί να σκεφτεί ότι είναι πολύ δύσκολο να τους αποδεχτεί και να δράσει σύμφωνα με αυτούς σε αιφνίδιες περιστάσεις, όπου δεν έχει παρά ελάχιστο χρόνο για να σκεφτεί. Τούτο αληθεύει αν αναλογιστούμε όλα τα ανθρωπίνια πάθη, π.χ. το θυμό, τη φιλοδο-

ξία, τη ζηλοφθονία, τη μεταοδοξία και άλλα παρόμοια, τα οποία τείνουν να αγνοούν τη φυσική ισότητα. Όμως, πέρα απ' τα πάθη αυτά, υπάρχει ένας κανόνας τον οποίο μπορεί να ακολουθεί κανείς για να κρίνει εν μέσω αιφνιδιαστικών περιστάσεων κατά πόσον λειτουργεί σύμφωνα ή αντίθετα με τους φυσικούς νόμους. Ο κανόνας αυτός είναι: *Ο κάθε άνθρωπος πρέπει να φαντάζεται τον εαυτό του στη θέση του άλλου με τον οποίο βρίσκεται σε αντιπαράθεση και, αντιστρόφως, τον άλλο στη δική του θέση*. Αυτό δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια αλλαγή ζυγαριάς. Διότι το πάθος κάθε ανθρώπου βαραίνει πολύ στη δική του ζυγαριά, αλλά όχι στη ζυγαριά του γείτονά του. Αυτός ο κανόνας είναι πολύ γνωστός και εκφράζεται με το ακόλουθο παλαιό απόφθεγμα: *Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris*.⁴⁸

10. Αυτό είναι οι νόμοι της φύσης, σύμφωνα με τους οποίους απαγορεύεται να είμαστε οι ίδιοι κριτές του εαυτού μας και των δικαιωμάτων μας, και οφείλουμε να συμβιβαστούμε ο ένας με τον άλλο. Εάν οι νόμοι αυτοί τηρούνται μόνο από μερικούς και όχι από όλους, και θιστούν αυτούς που τους τηρούν θύματα εκείνων που τους αγνοούν. Αφήνουν έτσι τον καλό ανυπεράσπιστο απέναντι στους κακούς και με το στίγμα ότι τους διευκολύνει. Αυτό είναι ενάντια στους νόμους της φύσης, οι οποίοι σκοπό έχουν να προστατεύουν και να υπερασπίζονται όσους τους τηρούν. Ως εκ τούτου, η λογική

48. Λατινικά: Αυτό που δεν θέλεις για τον εαυτό σου, μην το κάνεις στους άλλους.

και ο βασικός νόμος της φύσης, που είναι υπεράνων των υπόλοιπων επιμέρους νόμων, συνιστούν τον εξής γενικό νόμο: *Όλοι οι επιμέρους νόμοι που ισχύουν μέχει στιγμής, εφόσον δεν μας προκαλούν καμιά ενόχληση σύμφωνα με την χρήση μας, είναι νόμοι που δεν πρέπει να αμειλούμε έναντι των άλλων.* Συνεπώς δεν απαιτείται παρά η επιθυμία και η σταθερή πρόθεση να προσπαθούμε και να είμαστε πάντα έτοιμοι να τηρούμε τους νόμους, εκτός από την περίπτωση κατά την οποία οι άλλοι αρνούνται να τους τηρήσουν απέναντί μας. Η ισχύς του νόμου της φύσης δεν είναι *foro externo*,⁴⁹ μέχρις ότου παγιωθεί η τήρηση του νόμου από όλους. Αντιθέτως, είναι πάντοτε *foro interno*,⁵⁰ δεδομένου ότι η υπακοή σ' αυτόν δεν είναι αυτονόητη· εξ ου και έχει σημασία η θέληση και η ετοιμότητα προς τήρησή του.

11. Μεταξύ των νόμων της φύσης δεν συγκαταλέγονται τα έθιμα και οι εντολές. Διότι οποιαδήποτε πράξη είναι ενάντια στη λογική παραμένει ενάντια στη λογική ακόμα κι όταν επαναλαμβάνεται συχνά· άρα δεν αποτελεί νόμο της φύσης αλλά το αντίθετο αυτού. Ωστόσο, η συνείδηση και η συμφωνία μπορούν επίσης να τροποποιήσουν τις καταστάσεις, ούτως ώστε εκείνο που αρχικά ήταν σύμφωνο με τους νόμους της φύσης να μην είναι πια. Εντούτοις, νόμος παραμένει η λογική· διότι κάθε άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να αναγνωρίζει ισότητα στους άλλους. Εάν όμως κάποιος απαρνηθεί αυτό το δικαίωμα καθιστώ-

49. Εξωτερικού πεδίου, σύμφωνα με τους νόμους.

50. Εσωτερικού πεδίου, σύμφωνα με τη συνείδηση.

ντας τον εαυτό του κατώτερο, κι από τη στιγμή εκείνη και οι άλλοι τον θεωρούν κατώτερο, δεν παραβιάζεται ο νόμος της φύσης περί ισότητας. Συνοψίζοντας, η *συγκατάθεση ενός ανθρώπου μπορεί να του στερήσει την ελευθερία που του παρέχει ο νόμος της φύσης· αλλά τα έθιμα, όχι.* Και τα δύο αυτά δεν μπορούν να καταργήσουν το ένα το άλλο, ή κάποιον άλλο νόμο της φύσης.

12. Ο νόμος, για να ακριβολογήσουμε, αποτελεί μία εντολή, και οι επιταγές που πηγάζουν από τη φύση δεν αποτελούν εντολές. Τις αποκαλούμε όμως έτσι επειδή εμφράζουν τη θέληση του Μεγαλοδύναμου, δηλαδή του δημιουργού της φύσης.

13. Δεδομένου ότι οι νόμοι της φύσης αφορούν τη συνείδηση, παραβιάζονται όχι μόνο από πράξεις ενάντια σε αυτούς αλλά και από πράξεις που είναι σύμφωνες με αυτούς, εφόσον διέπονται από αντίθετο πνεύμα. Διότι και σύννομη να είναι μια πράξη, μπορεί εκείνος που την εκτελεί να περιφρονεί το νόμο.

14. Κάθε άνθρωπος τείνει φυσιολογικά να αποκαλεί «καλό» αυτό που τον ευχαριστεί και «κακό» αυτό που τον δυσαρεστεί, στο παρόν και για όσο μπορεί να προβλέψει. Άρα, όποιος προδιαγράφει μια συνολική πορεία για την επιβίωσή του (πράγμα στο οποίο όλοι εκ φύσεως αποσκοπούν) πρέπει να αποκαλεί την πορεία αυτή «καλή» και το αντίθετό της «κακό». Αλλά το «καλό» και το «κακό» δεν συνίσταται σε αυτό που θεωρεί κάθε άνθρωπος σύμφωνα με τα πάθη του, αλλά σε αυτό που αποδέχονται όλοι οι άνθρωποι βάσει της λογικής. Επομένως η τήρηση όλων των παραπάνω νόμων είναι κάτι καλό και η παραβίασή τους

κάτι κακό σύμφωνα με τη λογική. Το ίδιο ισχύει και για τη συνήθη πρακτική ή τη διάθεση ή την πρόθεση τήρησής τους, ενώ η παραμέλησή τους είναι κάτι κακό. Από αυτό προκύπτει η διάκριση του *malum raepnae* και του *malum cuiusrae*, όπου *malum raepnae* είναι οποιοσδήποτε πόνος ή ενόχληση του νου, και *malum cuiusrae* είναι η πράξη που έρχεται σε αντίθεση με τη λογική και τους νόμους της φύσης. Η συνήθεια να πράττουμε σύμφωνα με αυτούς και άλλους νόμους αποκαλείται *ARETH (virtue)*, ενώ η αντίθετη συνήθεια αποκαλείται *ΑΧΡΕΙΟΤΗΤΑ (vice)*. Για παράδειγμα, η δικαιοσύνη είναι η συνήθεια εκείνη με την οποία τηρούμε τις συμφωνίες μας, ενώ η αδικία είναι το αντίθετο. Η ευθυδικία είναι η συνήθεια με την οποία αναγνωρίζουμε την ισότητα στη φύση, ενώ η αλαζονεία είναι το αντίθετο. Ευγνωμοσύνη είναι η συνήθεια με την οποία ανταποδίδουμε τα ευεργετήματα και την εμπιστοσύνη των άλλων, η αχαριστία είναι το αντίθετό της. Εγκράτεια είναι η συνήθεια με την οποία αλέγουμε από όλα όσα συντελούν στην καταστροφή μας, σε αντιδιαστολή με την ασωτία. Η σύνεση είναι σε γενικές γραμμές ταυτόσημη με την αρετή. Όσο για την κοινή άποψη που θεωρεί ότι η μετριοπάθεια συνιστά αρετή και οι ακρότητες είναι κάτι κακό, δεν βλέπω πού στηρίζεται, ούτε μπορεί να βρω τέτοια μετριοπάθεια. Η γενναιότητα μπορεί να είναι αρετή όταν αποτολμάται κάτι ακραίο και ο σκοπός καλός. Και ο ακραίος φόβος δικαιολογείται όταν υπάρχει μεγάλος κίνδυνος. Το να δίνει κανείς σε κάποιον περισσότερα από όσα του οφείλει δεν είναι άδικο, όπως θα ήταν εάν του έδινε λιγότερα. Και στα δώρα η γενναιοδωρία δεν καθορίζεται από την ποσότητα

αλλά από το σκοπό. Το ίδιο ισχύει για όλες τις αρετές και για όλες τις κακίες. Γνωρίζω ότι αυτή η δοξασία περί μετριοπάθειας ανήκει στον Αριστοτέλη, όμως οι απόψεις του σχετικά με τις αρετές και τις κακίες απηχούν την τρέχουσα αντίληψη των κοινών ανθρώπων τότε και σήμερα, άρα δεν μπορεί να είναι ακριβείς.

15. Η πεμπτούσα της αρετής είναι να είσαι προσηνής με όσους είναι προσηνείς και να εμπνέεις δέος σε όσους δεν είναι. Αυτό συνιστά την πεμπτούσα και των νόμων της φύσης. Διά της προσηνείας, ο νόμος της φύσης επιβάλλεται σε καθεστώς ειρήνης και κοινωνικής ηρεμίας. Ενώ η πρόκληση δέους είναι ο νόμος της φύσης στον πόλεμο, όπου το να σε φοβούνται είναι η προστασία του ανθρώπου από την ίδια του τη δύναμη. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε πράξεις ευθυδικίας και δικαιοσύνης, στη δεύτερη πράξεις τιμής. Συνεπώς, όλες οι αρετές περιλαμβάνονται στην ευθυδικία, τη δικαιοσύνη και την τιμή.

Επίλογος

Μελετήσαμε την ανθρωπίνη φύση στο βαθμό που αυτό ήταν απαραίτητο, προκειμένου να αναδείξουμε τα πρωταρχικά και απλούστερα στοιχεία, στο πλαίσιο των οποίων μπορούν να αναλυθούν οι κανόνες και οι νόμοι της πολιτικής. Αυτός άλλωστε ήταν και ο σκοπός της παρούσας εργασίας.

Thomas Hobbes Εργοβιογραφία

Ο Τόμας Χομπς, εκ των θεμελιωτών της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας, γεννήθηκε τον Απρίλιο του 1588 στο Malmesbury της Αγγλίας. Ο πατέρας του ήταν κληρικός, όμως ο Χομπς και τα αδέρφια του μεγάλωσαν μαζί με τον θείο τους. Στράφηκε στις κλασικές σπουδές και κατά τη φοίτησή του στο πανεπιστήμιο προσελήφθη ως δάσκαλος του γιου του βαρόνου του Χάρντγουικ. Το 1610 ο Χομπς με το μαθητή του ταξίδεψαν στην Ευρώπη, όπου ο φιλόσοφος ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με επιστημονικές και πειραματικές μεθόδους ανάλυσης τελείως διαφορετικές από τις θεωρίες που είχε μέχρι τότε γνωρίσει στο πανεπιστήμιο. Εκείνη την εποχή ο Χομπς μελετούσε τους αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς. Αποτέλεσμα αυτής της μελέτης ήταν η πρώτη απευθείας μετάφραση του *Πελοποννησιακού Πολέμου* του Θουκυδίδη από το αρχαίο ελληνικό κείμενο στην αγγλική γλώσσα, το 1628.

Την ίδια χρονιά ο εργοδότης του πεθαίνει και ο Χομπς χάνει τη δουλειά του, αναλαμβάνει όμως καθήκοντα με έναν νέο μαθητή, γεγονός που τον οδηγεί στο Παρίσι και τη Φλωρεντία μεταξύ 1629 και 1637, οπότε και επιστρέ-

φει στην Αγγλία. Τρία χρόνια αργότερα έχει ολοκληρώσει το έργο *Στοιχεία Φυσικού και Πολιτικού Δικαίου*. Περιλαμβάνει δύο μέρη (*Περί της Φύσης του Ανθρώπου και De Corpore Politico*), τα οποία κυκλοφορούν επί δέκα χρόνια σε χειρόγραφα, πριν απ' την έκδοσή τους ως δύο χωριστά έργα το 1650, κατά πάσα πιθανότητα δίχως την έγκριση ή την εποπτεία του συγγραφέα. Την επόμενη χρονιά, το 1651, ο Χομπς εκδίδει το σημαντικότερο έργο του, τον *Λεβιάθαν*, όπου αναπτύσσει τη βασική πολιτική και φιλοσοφική του θεωρία. Σύμφωνα με αυτήν, ο άνθρωπος δεν έχει αγαθή φύση αλλά είναι εκ φύσεως εγωιστής και ηδονιστής, πράγμα που θα μπορούσε να έχει καταστροφικές συνέπειες. Ανεξέλεγκτοι οι άνθρωποι και καθοδηγούμενοι από τα ένστικτά τους, το πιθανότερο είναι πως θα αλληλοκαταστραφούν. Για να διατηρηθεί η κοινωνική ειρήνη, ο Χομπς δημιουργεί ένα εποίκοδομημα, τον *Λεβιάθαν*, το Κράτος, που έχει τη μορφή είτε της απόλυτης μοναρχίας είτε της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι αυτό το Κράτος έχει το μονοπώλιο της βίας και της απόλυτης εξουσίας. Ως ανταπόδοση προς τον άνθρωπο, το Κράτος ασκεί την απόλυτη εξουσία του αποκλειστικά υπέρ της διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης:

«Ίδού, λοιπόν, η γένεση εκείνου του μεγάλου *Λεβιάθαν*, ή μάλλον (για να μιλήσουμε με μεγαλύτερο σεβασμό) εκείνου του θνητού θεού, στον οποίο οφείλουμε, ύστερα από τον αθάνατο θεό, την ειρήνη και τη διαφέντεψή μας».*

* Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, μτφρ. Γ. Πασγαλίδης - Α. Μεταξόπουλος, εκδ. Γνώση, 2006.

Ο *Λεβιάθαν* αναλαμβάνει την προστασία των πολιτών από εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες μέσω του στρατού και της αστυνομίας. Άλλο σημαντικό καθήκον του είναι η προστασία των πολιτών από τον ίδιο τον *Λεβιάθαν*, ιδέα από την οποία πηγάζει το Σύνταγμα ως αυτοπεριορισμός της εξουσίας. Ο Χομπς με τη θεωρία αυτή αρνείται το δικαίωμα της επανάστασης εναντίον του κοινικού συμβολαίου (έννοια η οποία θα καθιερωθεί αργότερα από τον Λοκ). Εφόσον όμως ο *Λεβιάθαν* δεν μεριμνά για την ειρήνη και την προστασία των πολιτών, τότε το συμβόλαιο ακυρώνεται και το κράτος διαλύεται, ενώ οι άνθρωποι επιστρέφουν στον φυσικό νόμο έως ότου υπάρξει κάποιος νέο συμβόλαιο.

Μετά την έκδοση του *Λεβιάθαν*, ο Χομπς κατηγορήθηκε για αθεΐα, κατηγορία την οποία αντιμετώπιζαν για πολλά χρόνια. Πρέπει να σημειωθεί ότι τον 17ο αιώνα «άθεοι» χαρακτηρίζονταν ακόμα και όσοι πίστευαν στον Θεό αλλά διατηρούσαν πολιτικές αντιλήψεις και θέσεις που ενδέχονταν να ήταν ασυνεπείς προς τη θρησκευτική διδασκαλία, πράγμα που έκανε και ο Χομπς. Για παράδειγμα, ο φιλόσοφος υποστήριξε ότι δεν υπάρχουν άυλες ουσίες και ότι ακόμα και οι ανθρωπίνες σκέψεις ή ο ίδιος ο Θεός, αλλά και ο παράδεισος και η κόλαση, είναι ύλη εν κινήσει. Επίσης, υποστήριξε, όπως και ο μεταγενέστερος Λοκ, ότι η πραγματική αποκάλυψη δεν μπορεί να αντίκειται στην ανθρωπίνη λογική και εμπειρία, αν και υπογραμμίζει ότι οι άνθρωποι οφείλουν να αποδέχονται τη «θεία αποκάλυψη» για τον ίδιο λόγο που οφείλουν να αποδέχονται και τις εντολές της εξουσίας: για να αποφύγουν

τον πόλεμο. Ουσιαστικά ο Λεβιάθαν θεμελίωσε το 1651 την ύπαρξη ενός κοινωνικού συμβολαίου ως προϋπόθεση για την κοινωνική ειρήνη. Το 1658 ο Χομπς δημοσίευσε την τελευταία ενότητα του φιλοσοφικού του έργου υπό τον τίτλο *De Homine*. Ο ίδιος πέθανε σε βαθιά γεράματα, τον Δεκέμβριο του 1679. Φημολογείται ότι τα τελευταία του λόγια ήταν: «Είναι ένα μεγάλο άλμα στο έρθεος».

Ο Χομπς υπήρξε από τους πιο ένθετους υποστηρικτές του απολυταρχισμού, όμως παράλληλα ανέπτυξε αρκετές από τις βασικές ιδέες του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού, όπως τα ατομικά δικαιώματα, τη φυσική ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, τη θεωρία ότι κάθε νόμιμη εξουσία πρέπει να είναι «αντιπροσωπευτική» και να βασιζέται στη λαϊκή συναίνεση, καθώς επίσης και τη φιλελεύθερη ανάγνωση των νόμων, σύμφωνα με την οποία ο κάθε άνθρωπος δικαιούται να πράττει όλα όσα οι νόμοι δεν απαγορεύουν ρητά. Η επιρροή του έργου του Χομπς υπήρξε τεράστια, καθώς οι ιδέες που υποστήριξε παραμένουν μέχρι τις μέρες μας από τα θεμελιώδη ζητήματα στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας.

Δήμητρα Σταυρίδου

Βασική εργογραφία

1629. Μετάφραση του *Πελοποννησιακού Πολέμου* του Θουκυδίδη στα αγγλικά
1640. *Στοιχεία Φυσικού και Πολιτικού Δικαίου* (Περιλαμβάνει τα *Περί της Φύσης του Ανθρώπου* και *De Corpore Politico*)
1642. *De Cive*
1651. *Λεβιάθαν*
1654. *Επιστολές περί της ελευθερίας και της αναγκαιότητας*
1655. *De Corpore*
1656. *Ζητήματα σχετικά με την ελευθερία, την αναγκαιότητα και την αλλαγή*
1658. *De Homine*
1675. Μετάφραση της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* του Ομήρου στα αγγλικά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα του επιμελητή.....	7
Σημείωμα της μεταφράστριάς.....	11
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	
Κεφάλαιο I Γενικός διαχωρισμός των φυσικών ικανοτήτων του ανθρώπου.....	15
Κεφάλαιο II Το αίτιο των αισθήσεων.....	19
Κεφάλαιο III Περί της φαντασίας και των ειδών της.....	27
Κεφάλαιο IV Περί των διαφόρων ειδών συλλογιστικής διαδικασίας του νου.....	35
Κεφάλαιο V Περί των ονομάτων, της συλλογιστικής, της ομιλίας και της γλώσσας.....	41
Κεφάλαιο VI Περί της γνώσης, της άποψης και της πεποίθησης.....	51
Κεφάλαιο VII Περί της ευχαρίστησης και του πόνου, του καλού και του κακού.....	57
Κεφάλαιο VIII Περί των απολαύσεων των αισθήσεων Περί των τιμών.....	63
Κεφάλαιο IX Περί των παθών του νου.....	71

Κεφάλαιο X Περί της διαφοράς μεταξύ των ανθρώπων, ως προς την ικανότητα διάκρισης, και των αιτιών αυτής	89
Κεφάλαιο XI Τι φαντάζονται οι άνθρωποι και ποια είναι τα πάθη τους σχετικά με τα υπερφυσικά πράγματα	97
Κεφάλαιο XII Πώς τα πάθη υπαγορεύουν τις ανθρώπινες πράξεις.....	109
Κεφάλαιο XIII Σχετικά με το πώς οι άνθρωποι επηρεάζουν ο ένας τον άλλο με τη χρήση της γλώσσας	113
Κεφάλαιο XIV Περί της φυσικής κατάστασης και του φυσικού δικαίου.....	121
Κεφάλαιο XV Περί της αποποίησης του φυσικού δικαιώματος μέσω δωρεάς ή συμφώνου.....	129
Κεφάλαιο XVI Μερικοί από τους νόμους της φύσης....	139
Κεφάλαιο XVII Άλλοι νόμοι της φύσης.....	151
Κεφάλαιο XVIII Μια επιβεβαίωση των παραπάνω σύμφωνα με το Λόγο του Θεού.....	161
Κεφάλαιο XIX Περί της αναγκαιότητας και του ορισμού ενός πολιτικού σώματος	171
Επίλογος	181
Thomas Hobbes - Εργοβιογραφία.....	183
Βασική εργογραφία.....	187

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ THOMAS HOBBS
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ,
ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ
ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕ-
ΞΑΝΔΡΟΥ ΒΕΛΙΟΥ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗ-
ΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ANNA ΣΑΠΟΥΝΤΖΗ. ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ
2013 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
PRINTA, ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ 27-29, ΑΘΗΝΑ 114
73, ΤΗΛ. 210-6429409, FAX 210-6411597